

Kádár Zsófia

JEZSUITÁK NYUGAT-MAGYARORSZÁGON A 17. SZÁZADBAN

A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok

(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2020. 475 oldal

Kádár Zsófia korábbi szakmai útja, valamint egyetemi diplomamunkái megbízhatóan készítettek elő a 2017-ben *summa cum laude* megvédett doktori értekezését, amelyért 2018-ban elnyerte a Sahin-Tóth Péter-díjat. Az itt ismertetett kötet e disszertációból született meg 2020-ban.

A munka hat nagy egységből áll, ezek rövid áttekintése láttatni engedi a mű átgondolt szerkezetét. Az első fejezet a könyvben való tájékozódás megkönnyítését szolgálja, több tekintetben is: egyrészt megadja az olvasó számára azokat az ismereteket, amelyek segítik a későbbi fejezetek lapjain tárgyaltak értelmezését; másrészt bemutatja, hogy milyen alapokból indult a munka – elsősorban azt, hogy milyen kútfőket, forrásokat használt a szerző. A második egység a három rendházat (a pozsonyit, a győrit és a sopronit) három vizsgálati szempont szerint mutatja be, illetve hasonlítja össze: tárgyalásra kerülnek az alapítások és azok körülményei (befogadó közösségek, alapítványtípusok, épületszerzés, szerződés-kötések), a kollégiumépületek, illetve a birtokok és jövedelmek. A harmadik fejezetben a kollégiumokban szolgálatot teljesítők mindennapjaival, egyházi pályájával ismerkedhetünk meg. Itt olvashatók annak a prozopográfiai vizsgálatnak az eredményei, amelyek a kötethez tartozó 1. számú függelékben összegyűjtött adatsorra támaszkodnak. A három kollégiumban a vizsgált időszakban 735 rendtag szolgált, akiknek adatai sokszempontú kvantitatív elemzésre adtak lehetőséget a szerzőnek; e vizsgálatok eredményei pedig fontos új ismeretekkel szolgálnak a kutatás számára. A negyedik nagy egység a kollégiumok által működtetett gimnáziumok diákságával foglalkozik. A szerző az adatokat több forrástípusból (mindenekelőtt természetesen az anyakönyvek-ből) gyűjtötte össze, amelyek alapján számos vizsgálatot végzett el. Táblázatokkal szemléltetve mutatja be az iskolák (és osztályaik) évfolyamonkénti létszámait, majd bizonyos mintaéveket kiválasztva több szempont – társadalmi státus, náció, származási hely – szerint vizsgálja a tanulóiifjúság 17. századi összetételét. Végezetül két mélyfúrászerű elemzést olvashatunk a protestáns diákok konverziójáról, illetve az egyházi hivatásokról. Itt kell megjegyezni, hogy a bemutatott kötettel párhuzamosan készült és vele megközelítőleg egyidőben látott napvilágot a győri jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár [1630–1773]. I–II. Bp. 2020.), amely a szűkebb szakma számára ugyan ismert, de kis példányszámban való megjelenése miatt ennél nagyobb nyilvánosságra valószínűleg nem számíthat. Folytatva a munka bemutatását: az ötödik fejezet a három rendház társulati életének világába enged betekintést; három jezsuita vezetésű kongregációt pedig közelebbről is megismerhet az olvasó (a soproni Confraternitas Corporis Christit, a pozsonyi diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációját és az urak győri Patrona Hungariae-társulatát). Az utolsó fejezet a jezsuiták legfőbb feladatával, a pasztorációs tevékenységgel és ezen keresztül a rendnek a városi társadalomba való (nehézségektől nem mentes) integrációjával foglalkozik. A könyv végén, a függelékben a szerző közli az alapítástól 1671-ig a három kollégiumban szolgáló jezsuita rendtagok, a győri gimnáziumban 1630 és 1652 között tanuló, egyházi pályára lépett diákok és a győri Patrona Hungariae-társulat ismert tisztségviselőinek adatait, valamint a három rendház legkorábbi ismert alaprajzait. A kötetet bibliográfia, az ábrák, táblázatok és térképek jegyzéke, valamint személy- és helynévmutató zárja.

Már a könyv elején – először az előszóban, majd az első egység második alfejezetében – kirajzolódnak Kádár Zsófia munkamódszerének „vonzásai és választásai” – ezáltal feltárul kutatói személyisége is. A források bemutatása négy oldalon keresztül olvasható, amiből hat forrástípust, illetve -csoportot és azok jellemzőit ismerheti meg az érdeklődő. Impresszív a gyűjtés módszeressége, teljességre való törekvése. Kádár Zsófia az általa összegyűjtött anyagban – amint a könyv lapjairól kiderül – a források nagy mennyisége ellenére is zavarba ejtő könnyedséggel tájékozódik. Sokatmondó, hogy amíg a források ismertetésének külön alfejezetet szentelt a szerző, addig a szakirodalom bemutatása csupán egy hosszabb bekezdésben kapott helyet. Kádár a résztémák sokaságára hivatkozva csak a számára mintaadó szakirodalmi műveket veszi számba, anélkül azonban, hogy az említett tételek szerzőinek (Peter Hersche, Louis Châtellier, Fazekas István, Molnár Antal stb.) egy-egy fontosabb munkáját, jelentősebb tanulmányát bemutatná. Hiányzik a kötetből egy, a historiográfiával alaposabban foglalkozó rész, amely megismertethette volna az olvasóval azokat a kutatási irányokat, amelyek kontextualizálják a szerző munkáját. Azért is meglepő ennek hiánya, mert áttekintve a könyv irodalomjegyzékét, a munkák csoportokba rendezésével kirajzolódnak azok a szerzők által jól ismert kutatási irányok, amelyek szálai a kötet lapjain összeérnek, egymást erősítik.

A recenzensnek nincs módja arra, hogy az egyes fejezeteket és az azokban felmerülő problémákat egyesével ismertetesse. Kádár Zsófia történelmi szemléletmódja, fegyelmezettsége, munkájának (a forrásadottságokból fakadó) nehézségei azonban jól illusztrálhatók egy alfejezet bemutatásával, amelyben a szerző a diákok társadalmi státusának (*conditio*) megoszlását vizsgálja a győri és a pozsonyi gimnáziumokban (205–209.). A vizsgálat első nehézségét a források hiánya, „következetlen” természete jelentette: a gimnáziumi anyakönyvekben hol szerepel, hol elmarad az az adattípus, amely leírja a diákok társadalmi állását. A lakúnak áthidalására a szerzőnek mintaéveket kellett kijelölnie, hogy elemzéseinek alapot teremthessen. A tanulók társadalmi státusára vonatkozó, reprezentatív adatok Győrben a vizsgált időszakot tekintve csupán egyetlen évből (1670–1671) álltak rendelkezésre, amelyek – kvantitatív vizsgálatról lévén szó – önmagukban természetesen nem értékelhetők. A már említett, a teljes jezsuita korszak (1630–1773) diákságát számba vevő korpusz adatait összesítve azonban egy olyan tendencia bontakozik ki, amelybe az 1670–1671-es adatsor beilleszthető. Az arányok egyaránt jelzik az intézmény „*társadalmi kohó*”, illetve *elitgimnázium* jellegét. A pozsonyi iskola még a győrinél is nehezebben elemezhető – a diákok nagy részéről a korszakban nem jegyezték fel társadalmi státusát – anyakönyvi adatsoraiból is ez a két, akár diszkrepanciaként felfogható, mégsem egymással összeférhetetlen következtetés vonható le. A szerző is a következtetések egymást nem kizáró mivoltát hangsúlyozza: „A győri és a pozsonyi anyakönyvek tehát a jezsuita gimnáziumok »társadalmi kohó« szerepét a tanulók társadalmi státusa szempontjából igazolják: a *plebeiusoktól* a *magnificusokig* a társadalom széles rétegei képviseltették magukat. Ugyanakkor az »elitképzés«-jellegét annyiban támasztják alá az adatsorok, hogy a nemesi és a polgári származásúak érthető módon a népesség egészéhez viszonyított arányukat jóval felülmúlva tanultak a jezsuita gimnáziumokban” (209.). Röviden talán úgy lehetne összegezni a fent leírtakat, hogy a szerző fegyelmezt a források leírásakor, konklúziói óvatosak, egyben elutasítják a két egymással látszólag szemben álló értelmezés kizárólagosságát. Ami ezzel kapcsolatosan az olvasóban hiányérzetet kelthet, az a táblázatok számainak leírását, százalékosítását, majd az adatok összegzését követő elemzés, ami a vártnál rövidebb.

A kötet elengedhetetlen részét képezik a szövegekben elhelyezett precíz és szemléletes, a könnyebb megértést szolgáló diagramok, táblázatok, térképek. Feltűnő viszont a könyvben a képek hiánya, ami egybecseng a sorozat (*Magyar Történelmi Emlékek*) többi tagjának „képtelenségével”. A képeknek jelen kötet esetében inkább illusztratív, mintsem magyarázó szerepük lett volna – nem is minden fejezetben lett volna helyük –, de a korabeli metszetes

veduták vagy épületek képei plasztikusabbá tehetnék volna a leírásokat, az intézményszervezés (fő)szereplőinek portréi – már akiről maradt fenn arckép – pedig „közelebb hozhatták volna” e személyeket az olvasóhoz. (Mindezek a korabeli ábrázolásokkal közeli viszonyban álló művészettörténész recenzens megjegyzései, aki a számára talán túlzottan is jól ismert képeknek [még így is, és] minden esetben fontos szerepet tulajdonít.)

A kötet Kádár Zsófia egy évtizedet átfogó tudományos munkájának eredménye, amellyel a fiatal történész a magyarországi katolikus megújulás kutatásának egyik alapvető művét alkotta meg. A könyv több mint 350 oldalán a szerző számos, az általa feltárt forrásokon alapuló elemzést és értelmezést vonultat fel. Ugyan nem elvárás a történeti szakmunktól, hogy azok élvezetes olvasmányok legyenek, Kádár Zsófia könyve azonban mind tartalma, mind kiváló stílusa révén „csalogtja” olvasóját egyre beljebb az általa feltárt és bemutatott világba. Összességében elmondható, hogy Kádár Zsófia a kötetben sikeresen megvalósította az előszóban meghatározott célokat: az általa feltárt, óriási mennyiségű forrásanyag segítségével nemcsak a három kollégiumot, hanem a jezsuita intézmények kettős kötődésének mechanizmusait, a renchez és még inkább a helyi társadalomhoz való viszonyukat is rendkívül érzékletesen mutatja be.

Ugry Bálint

Tomáš Homola

NA VZOSTUPE MOCI

Zahranická politika Mateja Korvína
v stredo európskom priestore v rokoch 1458–1471
Historický ústav SAV, Bratislava 2019. 192 oldal

Hunyadi Mátyás alakját és tevékenységét a cseh és lengyel történetírás meglehetősen hosszú ideig igen negatív jelzőkkel illette. Az utóbbi évtizedekben azonban szemléletváltás következett be ezzel kapcsolatban, így napjainkban a cseh és lengyel kutatók a magyar király politikáját és a cseh tartományok feletti uralmát lényegesen pozitívabban, vagy ha úgy tetszik, realisabban ítélik meg. E folyamat eredményeként és vállaltan a korábbi nemzeti narratívák felülvizsgálata céljával született meg újabban például Antonín Kalous Mátyás morvaországi uralmát bemutató monográfiája (Matyáš Korvín [1443–1490]. Uherský a český král. Ceské Budejovice 2009.), illetve Bogusław Czechowicznek a magyar király sziléziai uralmára, valamint annak képzőművészeti reprezentációjára koncentráló munkája (Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547. III. „Mathias Primus Dei gratia rex Bohemiae”. Rehabilitacja nieuznawanego króla. Wrocław 2017.). A cseh–lengyel szemlélettel összehasonlítva teljesen más utat járt be a szlovák történetírás, amely alapvetően a Fraknoi Vilmos által kidolgozott magyar narratívát vette át és a hadtörténet vagy a diplomáciatörténet egy-egy részkérdését leszámítva nem foglalkozott részletesebben Mátyás uralmával. Ezt az állapotot Tomáš Homola változtatta meg 2019-ben, a Szlovák Tudományos Akadémia gondozásában megjelent monográfiájával, amelyben Hunyadi Mátyás 1458 és 1471 közötti külpolitikáját vizsgálja.

Homola a pozsonyi Comenius Egyetemen szerezte történeti diplomáját, jelenleg pedig a Szlovák Tudományos Akadémia történeti intézetének munkatársa. Itt ismertetett munkája a 2016-ban megvédett azonos című (magyarul: Egy hatalom felemelkedésben – Corvin Mátyás külpolitikája a közép-európai régióban az 1458 és 1471 közötti években) doktori disszertációján alapul.

A kötet egy szűkebb geopolitikai térre, Mátyás különböző cseh, itáliai, lengyel, osztrák, pápai, valamint német hatalmakkal való kapcsolatára koncentrál, ugyanakkor, ha a téma megkívánja, akkor kifejezetten a Cseh Királysághoz kapcsolódó kérdésekre is részletesebb betekintést ad. A forrásokra és a szakirodalomra vonatkozó bevezetőt követően a szerző kronologikusan halad előre, és Mátyásnak a hatalma megszilárdításáért folytatott harcai után olyan kérdéseket taglal, mint például a cseh–magyar kapcsolatok, a Cseh Királyság elleni keresztes hadjáratra vonatkozó elképzelések, Mátyás állítólagos német–római császári törekvései, a cseh koronáért folytatott harc, majd a Podjebrád György halála okozta új politikai helyzet. Mindközben hangsúlyosan vizsgálja Mátyás külpolitikai mozgásterének változásait és lehetőségeit is. Ezt követően pedig a kilencedik fejezetben még két tematikus altémát is körbejár. Elsőként széles nemzetközi összehasonlításban láttatja a korszak diplomáciai gyakorlatának különböző elemeit, amelyeket a magyar gyakorlattal is összehasonlít, majd az akkori diplomácia szimbolikus megnyilvánulásait veszi górcső alá, és ezek fényében értékeli a Mátyással kapcsolatos ismereteinket. A kötet végül a különböző uralkodócsaládok genealógiai tábláival, térképekkel, földrajzi- és személynévmutatóval, valamint angol nyelvű összefoglalóval zárul.

Forrásait és szakirodalmát tekintve a monográfia széles körű kutatómunkán alapul. A szerző érdemben használja a cseh, lengyel, német és magyar történészek eredményeit, az utóbbiak idegen nyelvű publikációin kívül több esetben magyar nyelvűeket is beépítve munkájába. Mindemellett számos forráskiadványt használ fel, amiket különböző cseh, valamint bécsi, budapesti, pozsonyi és varsói levéltárak anyagaival is kiegészít.

Tomáš Homola könyve jól illeszkedik Mátyás átértékelésének cseh- és lengyelországi tendenciájához, miközben reflektál a magyar és német történetírás eredményeire is. Igen hosszasan mutatja be például azokat a gazdasági és politikai indokokat, amelyek IV. Kázmér lengyel királyt és II. Frigyes brandenburgi választófejedelmet arra ösztökélték, hogy elutasítsák a pápa felhívását a Podjebrád György vezette Csehország elleni hadjáratra (72–82.). Így sokkal érthetőbbé téve azon döntéseknek a hátterét, amelyeket a magyar szakirodalom hajlamos csak az érintettek egyszerű érdektelenségével magyarázni. Bár maga a példa csak közvetve kapcsolódik Mátyás külpolitikájához (tudniillik ezek után Mátyás vállalta magára a hadjárat vezetését), mégis jól szemlélteti, hogy az ehhez hasonló, egymás nézőpontjának nem ismeréséből származó megállapítások minden érintett ország szakirodalmában előfordulnak.

A kötet, amely sikeresen egyezteteti össze a nemzeti narratívákat, az egyes események részletes bemutatása és nemzetközi kontextusba helyezése mellett új eredményt is felmutat, mégpedig Mátyás német királlyá választását illetően. A Homola által felhasznált források alapján ugyanis úgy tűnik, hogy 1469-ben Merész Károly burgundi herceg mellett Mátyás neve is felmerült a jelöltek között. A szerző véleménye szerint viszont a magyar király ekkor még nem volt elég erős ahhoz, hogy kihasználja a kínálkozó lehetőséget, így az elérhetőbb közelségben lévő cseh koronára koncentráló uralkodó nem vált potenciális jelöltté. Azt a vélekedést, miszerint ennek ellenére Mátyást a vizsgált időszakban nem hagyta teljesen hidegen a német királyi és a német–római császári cím megszerzésének gondolata, Homola Janus Pannonius *De dictis regum et imperatorum*, valamint Ludovico Carbo *Dialogus de laudibus rebusque gestis Matthiae* című munkájára alapozza. Ugyanakkor, ahogy a szerző is megjegyzi, ismereteink szerint Mátyás semmilyen lépést nem tett állítólagos elképzelései megvalósítása érdekében, ellentétben Podjebrád György cseh királlyal, aki ilyen irányú terveit 1460-ban Francesco Sforza milánói herceggel is megosztotta. Bár Podjebrádnak sikerült szövetségeseket is gyűjtenie terve végrehajtásához, végül 1461-ben a nürnbergi Reichstagon támogatói kihátráltak mögüle (83–90.). Mátyás német királyi és német–római császári ambícióinak további alakulását, illetve a Homola által felvetettek megalapozottságát viszont a törekvés létével vagy nemlétével kapcsolatos ellentétes álláspontok miatt (mivel ezek az álláspontok a magyar király későbbi uralmához kapcsolódnak) csak a további kutatások dönthetik el.

Elmondhatjuk tehát, Tomáš Homola könyvével Hunyadi Mátyás korai uralmának külpolitikájáról egy igen jó összefoglaló munkát vehet kezébe az olvasó, amely remélhetőleg további hasonló kutatások kiindulópontja lesz. Magyar szempontból pedig bízhatunk benne, hogy az ehhez hasonló munkák idővel a magyar történettudományba is utat találnak, ezáltal pedig a magyar külpolitikát cseh–lengyel irányból is jobban megvilágítják majd.

Szokola László

Nagy János

RENDI ELLENZÉK ÉS KORMÁNYPÁRT AZ 1751. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉSEN

(Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 7. –

Acta historica societatis de Alexandro Mika Nominatae Series III. Nr. 1.)

Budapest Főváros Levéltára – Mika Sándor Egyesület, Bp. 2020. 583 oldal

Az 1751. évi diéta a Magyar Királyság kevésbé ismert 18. századi országgyűlései közé tartozik, értelmezésével a történeti kutatás sokáig csupán érintőlegesen foglalkozott. A kutatói érdeklődés jóval intenzívebben nyilvánult meg a kronológiai szomszédos két másik diéta, az 1741. évi nevezetes koronázó országgyűlés, valamint a heves politikai viharokat keltő 1764–1765. évi diéta iránt. Nagy János így hiánypótló feladatot vállalt magára, amikor az 1751. évi országgyűlés történetének feltárásába kezdett, annak ellenére, hogy bizonyos kutatási előzmények már rendelkezésére álltak.

A kora újkori országgyűlések és a politikai kultúra iránti érdeklődés a magyar történettudományban az utóbbi bő másfél évtizedben jelentős mértékben megnövekedett, ami részben a hasonló témák vizsgálatának nemzetközi erősödésével, részben új módszertani megközelítések megjelenésével, részben pedig a témába vágó kutatásokat végző hazai műhelyek és kutatócsoportok létrejöttével magyarázható. Nagy János már egyetemi hallgatóként tagja volt a Szijártó István vezette egykori *Diaeta* kutatócsoportnak (2004–2011), a jelen monográfia tehát több mint egy évtizedes aktív kutatói munka eredményeként jött létre, amelynek alapját a szerző 2018-ban megvédett doktori (PhD) disszertációja képezi. Nagy János kutatásainak fókuszában nem csupán az 1751. évi diéta áll, hanem kronologikusan és tematikusan is a tág értelemben vett 18. századi országgyűlés-történet, amelynek keretében a pasquillus irodalommal és a különböző szintű politikai szereplőkkel egyaránt foglalkozik.

A csaknem hatszáz oldalas monográfia jól tükrözi az aktív kutatással telt éveket. A kötetben csupán a bibliográfia több mint 60 oldalt tesz ki, amelyből a levéltári források jegyzéke 10 oldalt foglal el. A szerző 38 levéltár és kéziratár különböző állagaiban folytatott kutatásokat a könyv elkészítéséhez, emellett a szakirodalom feldolgozására is nagy gondot fordított: a bibliográfia nemcsak a tágabb téma magyar publikációit tartalmazza, hanem a német tanulmányok mellett több angol és francia művet is. Ennek köszönhetően Nagy János az 1751. évi országgyűlést nemcsak a Magyar Királyság, hanem a Habsburg Monarchia történeti horizontján belül is ábrázolni tudta, illetve néhány angol és német–római birodalmi párhuzam bemutatásán keresztül bizonyos politikai folyamatokat szélesebb európai összefüggérendszerben is képes volt elhelyezni.

A szerző a következőképp fogalmazza meg a mű problémafelvetését: „Munkám egyik vezérfonalaként – Lewis Namier könyvével [The Structure of Politics at the Accession of George III. London 1929.] összhangban – minden részfejezetben arra törekszem, hogy a diétai politizálás során lehetséges, vélt vagy valós egyéni- és csoportérdekeket azonosítsam és feldejtsem, noha tisztában vagyok azzal, hogy pusztán az érdek vezérelte politizálás mellett a kor szereplőinek választásait az elvhűség, vagyis az erkölcsi-vallási ideák és hagyomány szabta keretrendszer is befolyásolhatta” (10.). Ennek megfelelően a szerző célja nem az 1751. évi országgyűlés történetének monografikus feldolgozása, miként ezt már bevezetőjében is tisztázza (15.), hanem az 1751. évi diéta fontosabb politikai témáinak a kormányzat és az ellenzék viszonyrendszerében való értelmezését tűzi ki célul, különleges hangsúlyt helyezve a politikai szereplők, kiváltképp a vármegyei követek bemutatására, mozgásterük elemzésére.

A mű a módszertani bevezetőt és historiográfiai áttekintést követően két nagyobb, hasonló terjedelmű szerkezeti egységre tagolódik: az első rész az országgyűlés történetének és fontosabb témáinak a vizsgálatát, a második pedig a diétai szereplők körének elemzését tartalmazza. A monográfia első blokkja hat nagyobb tematikus fejezet köré csoportosul, amelyek közül első *Az országgyűlés előzményei és előkészítése* című. A szerző precízen rekonstruálja a diéta összehívásának politikai körülményeit, az előkészítő munkálatokat a Habsburg nagypolitika és a vármegyei gyűlések szintjén egyaránt értelmezi. A fejezetben részletes képet kaphatunk a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság kapcsolatáról, megismerhetjük a bécsi kormányzat szándékait az osztrák örökösödési háború utáni időszakban, amikor az örökös tartományok igazgatásának modernizációs kísérlete Friedrich Wilhelm von Haugwitz vezetésével megkezdődött. Betekintést nyerhetünk a diéta előkészítésének udvari és vármegyei folyamataiba egyaránt, megismerhetjük Nádasdy Lipót kancellárnak, Koller Ferenc kancelláriai tanácsosnak vagy Johann Christoph von Bartenstein osztrák alkancellárnak a diétával és a magyar rendekkel kapcsolatos véleményét, tanácsait, illetve a vármegyei követküldés eltérő gyakorlatait. A második fejezet (*Batthyány Lajos nádorrá választása*) a főúri elit körében az ország első számú (világi) rendi méltóságának megszerzéséért folytatott rivalizálást, illetve az ezt kísérő országgyűlési vitát mutatja be. A fejezet, rövidege ellenére, igen részletgazdag esettanulmányt nyújt a nádorválasztás menetéről és a vetélkedő felekről. Ilyen részletes bemutatással korábban egyetlen 18. századi nádorválasztás körülményeiről sem rendelkezünk. A kortársak a nádorválasztást valódi rendi döntéshelyzetként értékelték, a szavazás előtt ugyanis nem volt egyértelmű Batthyány Lajos egykori kancellár győzelme. Mária Terézia másik katolikus jelöltje, Erdődy György országbíró is komoly esélyekkel szállt versenybe, sőt Lőcse város követei Esterházy Ferenc tárnokmestert is az esélyes nádorjelöltek közé sorolták.

A következő fejezet (*A kereskedelemügyi sérelmek az 1751. évi országgyűlésen*) a kötet egyik leghosszabb fejezete, amelyből képet kaphatunk a Kereskedelmi Főigazgatóság, a Magyar Udvari Kancellária, Bartenstein alkancellár és a rendek kereskedelemfejlesztési elképzeléseiről, illetve az utóbbi csoport kapcsolódó sérelmeiről. A kormányzati és rendi gazdasági tervek és problémák vizsgálata a sokat vitatott 1754. évi kettős vámhatárt bevezető rendelet előtti évekre vonatkozóan különösen fontos kutatási kérdésnek tekinthető. Érdekes látni többek között, hogy Bartenstein gazdaságélénkítő tervei 1751-ben milyen sok szempontból ellentmondanak az 1754. évi rendeletnek. A magyar rendek gazdasági, kereskedelmi kérései, panaszai ekkor még nem álltak össze egységes tervezetté, de a Tisza menti vármegyék már ekkor kezdeményezték a folyószabályozást és a csatornaépítést, amelyek megvalósítására csak hosszú évtizedekkel később került sor. A negyedik fejezet (*Az adókérdés az 1751. évi diétán*) az országgyűlés központi problémájával, az adómegajánlás körüli vitákkal foglalkozik. A diétán a kormányzat és a rendek közötti komplex politikai diskurzus az adókérdésen keresztül tanulmányozható a legközvetlenebb módon. A parázs viták mögött meghúzódó kölcsönös kompromisszumok

sokat elárulnak az országgyűlés működési mechanizmusáról, valamint a Habsburg kormányzat és a magyar rendi társadalom közötti kapcsolat dinamikájáról. A szerző az adóügyi vitákkal kapcsolatban nemcsak a felszólalások, leiratok közvetlen tartalmát teszi vizsgálat tárgyává, hanem a szövegek érvrendszerét, stíluselemeit is, azonosítva a közjóra és az államrezonra (*raison d'état*, *Staatsraison*) hivatkozó kormányzati, illetve a republikanizmus eszköztárával élő rendi beszédmódokat.

Az első rész utolsó két fejezete egy-egy speciális témakört dolgoz fel, az előbbi *Az új szabad királyi városok becikkelyezésének ügyét*, az utóbbi pedig az *Indigenák az 1751. évi országgyűlésen* fejezetcímbe jelölt problematikát. Részletesebb esettanulmányt közöl a szerző Győr város körülményeiről és a vele kapcsolatos országgyűlési vitáról. A szabad királyi városi kiváltság becikkelyezése körüli vitákban jól tetten érhető a vármegyei nemesség félelme a diéta alsótáblai dominanciájának elvesztésétől, amely azonban indokolatlannak bizonyult, ugyanis az alsótáblán a szavazatok súlyozása a későbbiekben is gyakorlat maradt. Hasonló módon aggályokat támasztottak a diétai követek a külföldi személyek honfűsítésével kapcsolatban is, tartva attól, hogy az országhatáron kívülről érkező főnemesek a kormányzat érdekeit fogják képviselni az országgyűlésen. A fejezet izgalmas és a korszakra vonatkozóan a legrészletesebb áttekintést nyújtja az új indigenák felvételeinek diétai vitájáról.

Az országgyűlés berekesztését tárgyaló alfejezet után következik a monográfia második tematikus egysége, *A diétai szereplők* címmel. A második rész legrészletesebben kidolgozott egysége a vármegyei követekkel foglalkozik. A 11 alfejezet részletes bemutatására nincs lehetőség, de fontos hangsúlyozni, hogy egyike a kötet azon részeinek, ahol a szerző kutatásainak elmélyültsége a leginkább érzékelhető: részletgazdag kép tárul elénk a vármegyei elit társadalomtörténetéről. A szerző a Magyar Királyság különböző részein birtokokkal rendelkező, különböző felekezeti és pozícióban lévő vármegyei követek prozopografikus, esettanulmány-szerű elemzését végzi el, nagy hangsúlyt helyezve a patrónus-kliens viszonyokra, felekezeti műveltségre, a többgenerációs családi kapcsolatokra és kényszerpályákra, illetve a helyi közeg sajátosságaira. Izgalmas végigkövetni az egyes cselekvő személyek életútján keresztül a diétán tanúsított ellenzéki vagy kormánypárti magatartásukat, vagy épp a későbbi karrieremelkedés reményében eszközölt pártváltásokat. További négy rövidebb fejezet foglalkozik a felsőtábla tagjaival, a távollévők, a káptalanok és a városok követeivel. Az előbbi három csoport elemzését a szerző a pasquillusok „görbe tükrén” keresztül végzi el, a városi követek mozgásterével kapcsolatban pedig informatív esettanulmányt olvashatunk a lőcsei követekről. A felsőtábla vizsgálatánál, ami a diétai naplók hiányában különösen nehéz feladat, a szerző nem csupán a gúnyversekre támaszkodik, hanem átfogó elemzést nyújt az udvar országgyűlés körüli kitűnési stratégiájáról is.

A monográfia eredményeit Nagy János konklúzióban összegzi, ezt részletes személyi adattár követi, amely a korszak politikatörténetével foglalkozók számára hasznos segítséget jelent. A bibliográfia után hely- és névmutató következik, majd a kutatási problémákat angol rezümé összegzi, végül pedig a kötetet térkép- és képmelléklet zárja 14 portréval, valamint a Magyar Királyság 1751. évi politikai térképével. Az utóbbi ábra érzékletesen és igen újszerű módon mutatja be, amint egyes vármegyék politikai lojalitása az országgyűlés során változott. A térkép értelmezését a kötet második részében külön fejezet is segíti.

A recensens feladatai közé tartozik, hogy a bemutatott művel kapcsolatban kritikát is megfogalmazzon, itt azonban csupán néhány apróbb észrevételt szeretnék tenni. Bár a szerző a bevezetőben jól körülhatárolja a vizsgálati célokat, jelezve, hogy bizonyos témakörök (köztük a ceremóniatörténet) a jelen kutatás fókuszán kívül helyezkednek el, véleményem szerint az országgyűlés megnyitását és berekesztését kísérő ceremóniákról érdemes lett volna röviden szólni. A kötet egységes szerkezetének kialakítása a kiterjedt forrásmennyiség és az olykor szétartó témák

miatt nem lehetett könnyű feladat, amelyet a szerző összességében jól megvalósított, de a kötet első és második tematikus egysége között szerkezeti kontraszt érzékelhető. Célszerű lett volna az első tematikus egységnek is külön címet adni, illetve a második részben, a vármegyei követek életpályáinak a kidolgozásánál a szorosabb kohézió és a feszebb logikai ív érdekében bizonyos részeken kevesebb adatot közölni. Az indigenák neveit talán jobb lett volna egységesen, németes formában közölni, illetve a Felvidék kifejezés helyett a kortársak által is használt Alsó- vagy Felső-Magyarország fogalmakat alkalmazni.

Mindezek azonban mit sem vonnak le a kötet értékéből, tekintélyes terjedelmű és megjelenésű, jól megírt műről van szó, amely nagyszámú fejezetei ellenére csak kevés elírást vagy stílári hibát tartalmaz, ez a szerző mellett a szerkesztők (Jung Eszter és Toma Katalin) munkáját is dicséri. Összegzésként megállapítható, hogy Nagy János igen kiterjedt alap kutatások és széles forrásbázis mentén, tág kontextusban tette az 1751. évi diétát és a magyar politikai elitet vizsgálat tárgyává. Mindeközben pedig meggyőző módon mutatta be a vármegyei *bene possessionatus* réteg országgyűlési dominanciájának formálódását. A kötet egészen biztosan nemcsak a 18. századi országgyűlések történetével foglalkozók, hanem a korszak tágabb politikai kultúrája és szereplői iránt érdeklődők számára is fontos kiindulópontot fog jelenteni.

Kökényesi Zsolt

Donáth Péter

PEDAGÓGUSOK AZ 1918–1919. ÉVI POLITIKAI FORGÓSZÉLBE

Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején

Trezor, Bp. 2020. 561 oldal

A magyarországi tanítóképzés történetével foglalkozó munkáinak sorában Donáth Péter, az ELTE Tanító- és Óvóképző Karának professor emeritusa, a forradalmak és az ellenforradalom századik évfordulójához kapcsolódva, valamint munkahelye fennállásának 150. évfordulójára adta közre új könyvét. A mű első részében felvázolja a tanítóképzéssel kapcsolatos 1896–1919 közötti viták és elképzelések alakulását, különös tekintettel az „öszirózsa” forradalom időszakára. A második részben országos szinten követi nyomon a tanítóképzést, a tanárokat és diákokat érő kihívásokat a Magyarországi Tanácsköztársaság során. A könyv harmadik része bemutatja a tanítóképzők helyzetét, viszontagságait az 1918–1920-as időszakban: az idegen megszállás alá kerültek és a trianoni országterületen maradtakét egyaránt. A negyedik fejezet tárgyalja a tanítóképzők diákjainak tevékenységét az 1918–1919-es forradalmak idején, így többek között ismerteti szervezkedéseiket, bevonulásukat a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregébe, továbbá e tetteik következményeit a forradalmak után. A könyv összterjedelmének több mint a felét kitevő ötödik fejezet a tanítóképzők oktatóinak a forradalmak alatti szerepvállalásait és ezek következményeit mutatja be, esettanulmányok segítségével.

Műve elkészítéséhez a szerző hatalmas forrásanyagot használt fel: 29 levéltárát és a korabeli sajtót. Az egykorú szövegekből számos terjedelmes és érdekes idézet olvasható a könyvben, ugyanis Donáth felfogása szerint „Ha megérteni, megértetni és leírni szeretné a kort, amelyet felidézni

próbál, hagyni kell saját – egymással felelő – szövegekkel megszólalni a történet szereplőit” (10.). Szerinte az olvasóknak így lehetőségük van kontrollálni a szerző reflexióit, következtetéseit. A megfogalmazásával „dokumentatív elbeszélő módszer”-nek nevezett ábrázolás által, úgy véli, az olvasók lehetőséget kapnak arra is, hogy részesei lehessenek a történeti diskurzusnak, sőt a múltbeli események megismerése egyfajta élménnyé váljék számukra. Saját szerepét pedig „a hősei drámája iránt nyitott krónikás”-ként jelöli meg (10.). Abban bízik, hogy mindezek nyomán az olvasók majd el tudják dönteni: mennyire sikerült célkitűzéseit megvalósítania (10–11.). Az ő dolgukat könnyíti meg az a – véleményem szerint nagyon okos – szerzői eljárás, hogy Donáth a könyv hátsó borítójára külön is kiírta azokat a kérdéseket, amelyekre kötete választ keres. Itt a recenziens számára különösen rokonszenves a szerző szerénysége: a hatalmas kutatómunkával készített műről nem állítja azt, hogy a kérdésekre választ ad, hanem csak ezt: „keres”.

Donáth helyesen jár el, amikor jelzi forrásai problematikusságait is (például: 163–164., 365–366.), sőt olykor saját kutatómunkájának eredménytelenségéről is informálja olvasóit (például: 337. 1160. jegyzet). Egyes esetek vizsgálatánál, bemutatásuknál nagyon körültekintően veszi figyelembe a különféle történelmi tényezőket, ezek összekapcsolódásait, legyen szó egy személy sorsáról, egy társadalmi csoport sokszínűségéről vagy települések belviszonyairól, lakosságuk konfliktusairól.

A recenziens ugyanakkor problematikusnak tartja, hogy Donáth – noha az idevágó forrásokat nagyon jól ismeri és maga tisztában is van tárgya jelentőségével (ehhez lásd még például *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958* című 2008-as kötetének hátoldalan írottakat) – a tanítóképzés történetében nem *ennyire* jártas olvasóival az előszóban nem tudatta határozottan azt: miért is volt érdemes ilyen terjedelemben feldolgoznia e témát, az érdeklődőknek pedig végigolvasniuk e könyvét? A tanítóképzés fontosságát ugyanis jól mutatják Apponyi Albert általa idézett 1918-as szavai: „legelsősorban azoktól a tanintézetektől, melyekben a nemzetnek nevelőit nevelik, a tanítóképzőknél [...] követelmünk kell, hogy az állampolgári nevelésben pozitív irányban közreműködjenek a nemzeti egységnek, a szociális és kulturális egységnek megoldására” (24.). Legfontosabb feladataikat, amint az a könyvből megtudható, hasonlóképpen jelölte meg Lovász Márton vallás- és közoktatásügyi miniszter 1918-ban: „Nyesegetni kell a nemzeti hiúság kinövéseit [...] A nemzeti önértetet nem harci erényekre, de munkára kell alapítani: a nemzeti sajátosságokat nem szabad arra használni, hogy kínai fal gyanánt válasszanak el más nemzetektől. Az új iskola ne csak a hazának, de az egész emberiségnek neveljen jó polgárokat.” (31.) A Magyarországi Tanácsköztársaság vezetői közül Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos áprilisban arról beszélt, hogy kurzusokat fognak tartani és lapokat fognak kiadni a tanárok és a tanítók számára, gondolkodásmódjuk átalakítása érdekében. Ugyanakkor kijelentette, hogy „Én sokkal fontosabbnak tartom e pillanatban a tanítókat, akik [...] legközvetlenebb nevelői a proletariátusnak” (58.). Júliusban Kun Béla egy előadóképző tanfolyamon, többek között ezeket állította – „a proletariátus diktatúrája [...] fizikai és szellemi erőszakszervén alapszik. Ebben a tekintetben a tanítóság feladatai világosak. [...] Elvégezni azt, amit a proletár állam parancsol, [...] az iskolának a szocializmusra való nevelés szolgálatába állítását” (58–59.). Az új nemzedékeknek a diktatúra szellemiségében történő felnevelését ugyanis – és ezt már a recenziens teszi hozzá az eddigiekhez – a Tanácsköztársaság közvélemény-formálói kulcsjelentőségűnek tartották a rendszer fenntartása szempontjából, mivel – amint a Közoktatásügyi Népbiztosság által kiadott *Néptanítók Lapja* szerkesztője, Zigány Zoltán az újság június 5-ei számában, *A közoktatás munkaprogramja* című vezércikkében állította – „Akiket a régi iskola nevelt, azok csak igen ritkán és hézagosan tudnak beilleszkedni az új élet keretei közé.” A régi „erkölcsnek a híveitől a kommunizmus nem remélheti a maga támogatását. Ezek helyébe nekünk egy új generációt kell nevelnünk, amely a reális világszemlélet tudásával telítve, az emberi szolidaritás erkölcsi szerint akarjon és tudjon élni” (1–2.). Hasonlóan látta mindezt Varga Jenő, a diktatúra vezető

gazdaságpolitikusa, aki a Tanácsok Országos Gyűlésén június 16-án mondott beszédében arról is szólt, hogy „Minden intézménynél, akár kapitalista, akár proletárintézmény, akár budapesti népbiztosság, akár vidéki direktórium, mindenütt vannak visszaélések és lesznek is mindaddig, amíg meg nem nevelik az emberiséget szocialista szellemben úgy, hogy csupa tisztességes ember dolgozzék bármiféle hivatalban. Ez ma nincs meg, nem is lehet meg, mert mi valamennyien, akik itt ülünk, egy korrump kapitalista társadalomban, annak ideológiájában, annak szellemében nőttünk fel, s ennek folytán teljesen ki van zárva az, hogy a jelen pillanatban lehessen egy nagy hivatalt csupa olyan emberből szervezni, akik között egyetlenegy csirkefogó ne legyen. Ez nem létezik.” (A Tanácsok Országos Gyűlésének [1919. június 14. – 1919. június 23.] naplója. Bp. 1919. 25.)

Művének 416. oldalán, az 1405. jegyzetben Donáth Péter közli annak az eskünek a szövegét, amelyet az 1907. évi XXVI. tc. szerint az állami iskolai tanítóknak le kellett tenniük. Az illető e szerint kijelenti, hogy „a gondjaimra bízott ifjúságot a magyar haza szeretetében fogom nevelni”. A könyv 417. oldalán, az 1409. jegyzetben pedig olvasható az 1920. április 18-ai vallás- és közoktatásügyi minisztériumi rendeletben közzétett esküszöveg az állami iskolai tanítóknak, amely a következőképpen zárul: „a gondjaimra bízott ifjúságot (gyermekeket) a magyar haza szeretetére és vallásérkölcös szellemben fogom nevelni”. Az idézett szövegek alapján úgy látom, hogy az 1918–1920-as időszakban működő vezető közvélemény-formálók a tanítóktól mindenekelőtt az iskolások világszemléleti nevelését várták el. Szerintem különösen érdekesek mindezekkel kapcsolatban Zigány és Varga kijelentései, amelyek, önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvénynyel jelzik, hogy minél radikálisabb átalakításokat akarnak végrehajtani egy politikai rendszer irányítói, annál nagyobb jelentőséggel bír számukra a fiatalok olyan nevelése, oktatása, amelyek nyomán majd e törekvések támogatói, sőt felnövekedve, továbbfolytatói lesznek. Mindezek következtében a tanítók, illetve az őket képző oktatók ekkoriban a különböző politikai rendszerek döntéshozói számára kulcsjelentőségű szereplőkké váltak – ami indokoltá teszi, hogy a tanítóképzőkkel, tanáraik tevékenységével, sorsával 1918–1920-ban egy több mint 500 oldalas mű foglalkozzék, mégpedig azzal a részletességgel, amellyel ezt Donáth Péter teszi e monográfiájában.

A könyv nagyon érdekes, rendkívül adatgazdag munka – e sorok írója pedig végül csupán kisebb, (szerinte) problematikus szöveghelyekkel kapcsolatban jelzi észrevételeit. Egy eljárás 1920-as záró jegyzőkönyve szerint a felelősségre vont oktatónak „alkotmányunk iránti hűtlenségéért” is kellett utólag szenvednie (404.) – amely állítás kapcsán Donáth Péter a következőket írja: „Milyen alkotmányhoz való hűtlenségre utalnak a kérdést így felvetők? Hiszen – ahogy erre a fentiekben már utaltunk rá [így!] – Magyarországnak klasszikus értelemben, a szó szoros értelmében addig nem volt ilyen elnevezésű, igényű jogi dokumentuma, vagy ha mégis, azt éppen a mélységesen elítélt »proletárdiktatúra« bocsátotta ki” (416.). Mindazonáltal, nem egy fontos korabeli szövegből az derül ki: szerzőik szerint létezett magyar alkotmány már a tanácsköztársaságiak előtt is. Nemcsak a *Révai Nagy Lexikona* 1911-es I. kötetének *Alkotmány* szócikke szerint (369–370.) volt Magyarországnak alkotmánya, hanem a Forradalmi Kormányzótanács elnöke, Garbai Sándor szerint is, aki 1919. június 14-én, a Tanácsok Országos Gyűlésének megnyitásakor tartott beszédében, egyebek mellett, azt is mondta az egybegyűlteknak: „Ezeresztendős alkotmányt fognak önök sírba tenni a mai napon, ezeresztendős alkotmányát ennek az országnak.” (A Tanácsok i. m. 4.). Műve 350. oldalán Donáth azt állítja a Tanácsköztársaságról írva, hogy az „elvtársak” nem gondolták át: „vajon hosszabb távon biztosítható-e a társadalmi újratermelés hatékonysága, minősége, a tanácsköztársaságok tőkés világgal való versenyképessége, az anyagi ösztönzés s »a piaci koordináció« háttérbeszorításával, az agitáció, a nevelés, a mozgósítás s ennek hátterében a diktatúra adminisztratív és megtorló apparátusa, »a bürokratikus koordináció« segítségével?” Ugyanakkor szerintem helyénvaló felhívni a figyelmet arra, hogy nem egy forrás jelzi, a diktatúra döntéshozói érzékelték e problémákat

és a rendelkezésükre álló 133 nap alatt foglalkoztak is velük. Iránymutatóként szolgálhatott számukra Karl Radek *A szocializmus fejlődése a tudománytól a valóságig* című broszúrája, amelyet magyarul 1919. március 21. előtt a Kommunisták Magyarországi Pártja, utána az egyesült szociáldemokrata–kommunista párt adott közre. Ebben az olvasható, hogy „A szocialista forradalom csak akkor győzhet, ha az egész kontinens területére kiterjed” (Bp. 1919. 19.), vagyis e szerint a győzelemhez (legalább) egy földrésznyi terület szükséges. Kun Béla, külügyi népbiztos a Forradalmi Kormányzótanács március 27-ei ülésén arról beszélt, hogy „amire mi a forradalmat alapítottuk, az a nemzetközi forradalom volt és hogy nem rosszul számítottunk, azt két–három nap is eldönti. Itt van az ukrajnai és az osztrák dolog, és nyugodtak lehetünk, hogy Németország is követi a példánkat. Itt óriási gazdasági terület van máris; ez autochton el tudja magát látni.” (A Forradalmi Kormányzótanács jegyzőkönyvei 1919. Szerk., bev. Imre Magda – Szücs László. Bp. 1986. 103.) A diktatúra gazdasági életének vezetői pedig foglalkoztak a munkások anyagi ösztönzésének problémájával is (lásd erről például: *Péteri György: A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Bp. 1979. 121–133.).

Mindezekkel együtt Donáth Péter monográfiája érdekes, fontos munka, amely nemcsak a tanítóképzés történetének pontosabb megismerését segíti elő, hanem – éppen az intézmények és oktatóik nagy jelentősége miatt – az 1918–1920-as magyarországi átalakulások egész folyamatát is, sőt, az egyes történelmi szereplők sorsának, tevékenységének ábrázolásával, rendszerezett áttekintésükkel önmagukon túlmutatóan, általánosabb érvénnyel azt is, hogy „politikai forgószelek” időszakában az egyének milyen, egymástól különböző döntéseket hozhatnak, cselekvési taktikákat, stratégiákat alkalmazhatnak.

Vörös Boldizsár

Révész Tamás

NEM AKARTAK KATONÁT LÁTNI?

A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 289 oldal

Révész Tamás annak bemutatására vállalkozott a kötetben, hogy az első világháborús összeomlás után, az ország forradalmi úton hatalomra jutott, rövid életű rendszereinek vajon miért nem sikerült erős hadsereget szervezniük 1918–1919-ben. A kötet főcímeként is használt, Linder Béla hadügyminiszter 1918. november 2-án elmondott beszédéből szárnyra kapott hírhedt mondatot szinte mindenki ismeri, de a történelmi valóság ezúttal is bonyolultabb, mint a róla szóló emlékezeti narratívák. Bár különböző elvi alapokon, de mind az őszirózsás forradalom egymást gyorsan váltó hadügyminiszterei, mind a Tanácsköztársaság szintén gyakran változó hadügyi irányítói szilárd fegyveres erőt igyekeztek szervezni a háborús és kiverzett országban. A monográfia főcímeinek végén tehát jogos a kérdőjel. Révész konklúziója pedig az, hogy igenis akartak katonát látni, ám ez a törekvés végül kudarcba fulladt. Hozzátehetjük, a forradalmi korszak egyik fontos tanulsága, hogy végül az a rendszer szilárdult meg – a Horthy Miklós nevével fémjelzetté –, amely minden militáns nacionalizmusa ellenére elfogadta a trianoni békeszerződést, annak rendelkezéseit az ország törvényei közé becikkelyezte, s vállalta a békeszerződésben előírt leszerelést és ezzel együtt azt is, hogy a magyar állam kicsi legyen, de egyáltalán lehessen.

A monográfiát négy nagyobb részre osztotta a szerző. Az elsőben a kérdés historiográfiai előzményeit tekinti át – akármilyen meglepően hangozzék, a Tanácsköztársaság hadtörténete az 1960-as, 1970-es években az egyik leginkább kutatott kérdése volt a hadtörténeti irodalomnak –, a másodikban a „Habsburg-haderő” felbomlását mutatja be, a harmadikban a hadsereg sorsának alakulását tárgyalja a Károlyi Mihály nevével fémjelzett korszakban, a negyedikben pedig a Tanácsköztársaság hadseregszervezési kísérleteit és sikereit elemzi. A négy fő részt – egy összefüggő eseménysor egymást követő fejezeteit – egy rövidebb kitekintés egészíti ki, amelyben a szerző összefoglalja, hogyan követte a román támadás során szétzilálódott és összeomlott Vörös Hadsereget a Horthy Miklós fővezérletével alakult Nemzeti Hadsereg felállítása és megszilárdítása, majd a szerző legfontosabb megállapításait összegző rövid összefoglalás zárja a könyv tartalmi mondanivalóját. A kötet végén a felhasznált források felsorolását találjuk. Ennek gerincét két megyei levéltárból, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárából, a Politikatörténeti Intézet levéltárból, illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárból származó forrásokon kívül főként a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött, korszakra vonatkozó fondok jelentik. A kéziratos forrásokat követő bibliográfiai jegyzékben is hosszan lehet csemegézni; a hazai szakirodalmi segédletek felsorolásán kívül meglátszik rajta a szerző angol és német nyelvű alapos szakirodalmi tájékozottsága. A szerzői narratíva megértését térképek, ábrák és a Hadtörténeti Múzeum, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum plakátgyűjteményéből származó fényképek és toborzóplakátok teszik még teljesebbé. Ezeknek, valamint a gyakran használt rövidítéseknek a jegyzékét is megtaláljuk a mű végén.

A szerző szerint az ellenforradalmi rendszer nacionalista publicistái és történetírói 1918 őszének kormányzati pacifizmusában a gyávaságot ítélték el. A Monarchia s benne a történelmi Magyarország számos változatban megörökített „hirtelen” összeomlása mögött így vagy úgy a hazaáruló, defetista tördőfést vették észre, és nem összetett társadalmi okokat kerestek. A Károlyi-korszak katonapolitikáját a fegyveres honvédelem vétkes könnyelműségű vagy éppen szándékos megakadályozásában látták, pedig a csapatok – így szól a máig is legnépszerűbb emlékezeti narratíva – zömükben intakt módon tértek haza a frontokról, s ezekkel az egységekkel meg lehetett volna védeni a történelmi Magyarország egy részét vagy talán egészét is. A kicsiny tábort alkotó, de jelentékeny intellektuális erőt felmutató liberális októbriista emigráció ezzel szemben azt állította, hogy a Habsburg Birodalom háború végi gyors felbomlása szükségszerű volt, sőt a társadalom szempontjából üdvös is, a hadsereget nem kellett felszólítani, hanem az magától is, már a frontokon szétesett – a pacifizmus következmény volt, a katonák nem akartak harcolni. 1945 után ezeket az antagonisztikus magyarázatokat felváltotta a kommunista narratíva. Miközben a Horthy-korszakban Károlyi Mihályt, Jászi Oszkárt a bolsevizmus szálláscsinálóinak bélyegezték meg, az 1950–60-as évek hadtörténetírása hajlamos volt a Károlyi-rendszer leszerelési politikáját pont ellenkezőleg, ellenforradalmiként beállítani, s a pacifista liberalizmusban az osztályharcos kapitalizmus ravaszágát fedezte fel, amely a hazatérő katona-százvezrek bolsevik forradalmát kívánta megakadályozni azzal, hogy „nem akart többé katonát látni”. Ebben az elbeszélésben a Tanácsköztársaság hadtörténete szintén szakítás volt a Károlyi-korszak bűneivel és defetista pacifizmusával, egy új, magasabb rendű világnézet nevében, amely a szocialista hazafiság és az internacionalista osztályöntudat szintézise volt. A Vörös Hadsereg 1919. tavasi sikeres északi hadjáratát, a hatékony mozgósítást pedig egyfajta népszavazásként értékelték a proletárdiktatúra mellett.

Révész Tamás meggyőzően mutatja meg, hogy a korszak társadalomtörténeti valósága és politikatörténete is jóval ellentmondásosabb, mint a megelőző szakirodalom, illetve a széles közvéleményben róluk élő toposzok sugallják. Megállapításai szerint az őszirózsás forradalom leszerelési politikája azokat az elveket követte, amelyeket még a Monarchia hadvezető-sége állapított meg, s a népköztársasági hadseregszervezés sokkal kevésbé jelentett szakítást

a világháborús időkben kidolgozott elképzelésekkel, mint azt az utólagos értékelések akár „jobbrol” – éltélően –, akár „balról” – dicsérőleg – állították. Károlyiék leszerelési politikája sok tekintetben egyenesen „konzervatív” volt, legalábbis a szerző állítása szerint. Révész érdeme, hogy feltárja a Károlyi-korszakban folyamatosan meg-megújuló és kudarcba fulladó hadseregszervezési kísérleteket is s a meglepő folytonosságokat a katonai közigazgatás személyi infrastruktúrájában. A közvéleményt foglalkoztató kényes történetpolitikai kérdések megválaszolása elől sem ugrik el a szerző: fegyvelmetlenül vagy fegyvelmetlenül tért haza 1,3 millió katona a fegyverszünetet követő hetekben-hónapokban? A részletesen megindokolt és a korabeli Hadügyminisztérium naprakész összefoglaló jelentéseire alapozó állítás úgy hangzik, hogy a közös hadsereg magyarországi feltöltésű katonai egységeinek alig egyharmada tért haza zárt alakulatokban állomáshelyére, de az egységüket megtartó ezredek állománya sem a nagybetűs Haza védelmében, hanem legtöbbször praktikus okokból őrizte meg fegyelmét. A Monarchia összeomlása nyomán hirtelen ellenségessé vált volt egykori társországokon keresztül vezető hazaút ugyanis csak akkor ígért boldog befejezést, ha a bajtársakhoz és a feljebbvalókhoz hűséges maradt az éhségtől, dühtől és honvágytól egyaránt megkínzott magyar baka. A visszatérés parasztforradalmat eredményezett – Révész térképes magyarázata szerint a zavargásokról szóló jelentések leginkább a nemzetiségileg vegyes vidékekről érkeztek –, a korszakban tehát a leszerelésre mutatkozott leginkább igény falu és város rettegő társadalmi osztályaiban, és a leglényegesebb fejlemény az volt, hogy négy év idegenben vérszolgálat után a haza fogalma leszűkülte a város és a falu horizontjára.

„A nemzeti-tanácsok önálló köztársaságoknak képzelték magukat, az állomásokon lefoglalták a máshova rendelt küldeményeket, megtiltották a kivített falu határán túl és ellenséges hadviselő felek módjára indítottak tárgyalásokat egymással. Tápé, Algyő, Dorozsma, Kistelek, ahonnan Szeged városa a piaci szükségleteit hagyományosan beszerezte, kordont vontak a község körül és beszüntették az élelmiszerek kivitelét. A két szomszédvár, Hódmezővásárhely és Szeged »nemzetközi« tárgyalásokat kezdett sertések és zsír átengedése tárgyában.” Tonelli Sándor, a szegedi iparkamara titkára sajátos optikájú leírást adott szülővárosa száz évvel ezelőtti történéseiről. Leírását megerősítik Révész forrásai is. Hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy válságban, a központi hatalom összeomlásakor aligha tud mozgósítani a nemzet absztrakt eszménye – legkevésbé ott, ahol ez korábban sem hatott. Jellemző módon „Trianon” azért is köszönhető Trianon előtt, mert a veszélyeztetett peremvidékeken volt a leglányhábba a jelentkezési kedv az új hadseregbe, nem csupán a nemzetiségek, hanem elsősorban a magyarok részéről. Minden legenda ellenére a reguláris hadseregszervezés iránti központi szándék egy percig sem szünetelt a Károlyi-korszakban, de minden egyes esetben kudarcosra sikeredett a megvalósítás. Hogy is lehetett volna Erdélyt megvédeni, ha a kolozsvári honvédkerületben, ahol a Magyar Királyság férfilakosságának 17%-a élt, az 5%-ot alig érte el az új hadseregbe jelentkezettek aránya? (130.) Révész megadja a Székely Hadosztály szervezésének kijáró figyelmet, de azt is jelzi: a legendává lett „székely” honvédelem nem annyira székely, mint inkább partiumi bázison szerveződött, léte pedig kivétel volt a korszak közömbös, háborút felejteni kívánó hétköznapjaiban. A vegyes nemzetiségű Erdély fegyverre fogható *magyar* lakossága kisebb arányban jelentkezett a zászlók alá, mint a szintén vegyes nemzetiségű Felvidék magyarsága. A Károlyi-korszakban az újszülött fegyveres erőben, a nemzetország(ek)ben szolgálatot vállalók száma viszont százszorosra nőtt, de ebből nem lett új népi hadsereg, ezek a magasabb szervezethez nem képező alakulatok csak helyi igényeket szolgáltattak ki, és a sűrűn előforduló helyi konfliktusoknak voltak maguk is kiszolgáltattva. Sikerük leginkább az irréalisan magas zsoldnak volt köszönhető. A korszak pacifizmus elsősorban belpolitika volt: pacifikálni akarta a magyar társadalom haragtól izzó tagjait, vidéki többségét. Sikertelenül. Mégis külpolitikai kudarc buktatta meg Károlyi Mi-

hályt, és leginkább a nemzeti pánikhangulatra adott bolsevik válasz katonai ígérete – katonai szövetség Szovjet-Oroszországgal – biztosította a bolsevik átmenet békés vagy legalábbis passzív fogadtatását az 1919. március 21-ét követő napokban.

Kun Bélák 133 napos kísérletének bukása valójában szintén egy katonai bukás volt. Ahogy az egyik főszereplő, a szocdem Kunfi Zsigmond fogalmazott tíz évvel később, „a magyar proletárdiktatúra [...] a háborúból született és a háború következtében bukott meg”. A szocdem Kunfi végig a kommunista Kun ellenlábasa volt, s a politikai ellentétek visszatükröződnek a hadügyi népbiztosság iratanyagából is. Révész izgalmas elemzések során mutatja be az egymással rivalizáló kommunista és szocdem elképzeléseket a Vörös Hadsereg szervezése körül, és analízise megerősíti azt a Kádár-korszakban jórészt háttérben maradt politikatörténeti jelenséget, hogy jóval többször és jóval erősebben érvényesült a szociáldemokraták elképzelése a proletárdiktatúra kulcsfontosságú döntéseiben, mint azt feltételeznénk. Az első magyar kommunizmus nem volt monolit hatalmi diktatúra, s az április közepi román támadás hatására lendületet kapó „vörös” hadseregszervezésnek a kötetben részletesen tárgyalt módszerei ezt szemléletesen támasztják alá. A Vörös Hadsereg ugyan sohasem lett jellegében és többségében munkáshadsereg, de a korporatív jegyeket mutató szakszervezeti proletárállam eredményesen fegyverezte fel a fővárosi nagyüzemek munkásságát. Révész szerint a mozgósítás sikereire a szakszervezeti bürokrácia hatékonyságában, nem pedig a Vörös Hadseregben szolgáló tisztikar nemzeti érzelmeiben vagy a kommunista historiográfia által előtérbe állított internacionalista forradalmi lelkesedésében kell keresni a magyarázatot. Fontos új szempontokat hoz a könyv azáltal is, hogy a „menekültek” szerepét is méltó helyére állítja a Vörös Hadseregben – ha valamilyen, hát a sokjelentésű menekültkérdésben megfoghatjuk a Révész Tamást is foglalkoztató Trianon 100 kutatócsoport publikációinak társadalomtörténeti vezérfonalát. Azokról a főként paraszti sorból kikerülő felvidéki vagy tiszántúli katonákról van szó, akik jórészt veteránok voltak, szülőföldjük visszaszerzéséért harcoltak a Vörös Hadseregben, s legelső motivációjuk *saját* családjuk, otthonuk, megélhetésük megvédése/visszaszerzése volt.

Révész Tamás kötete új, ígéretes távlatokat nyit a „háború utáni háború” korszakának megélenkülő regionális vizsgálatában is. A rivális *konceptiók* – vagy éppen koncepciókként artikulált antagonizmusok – kritikai szembesítése során megérdemelt figyelem esik az egyén és esemény találkozásainak, ütközéseinek esetlegességeire, még ha ennek az is az ára, hogy a hadműveletek elemzése, a hadtörténelem valamikori klasszikus fókusza tényleges jelentőségénél kevesebb figyelmet kap a munkában.

Hatos Pál

VÁLOGATÁS PROHÁSZKA OTTOKÁR KÖZSZEREPLÉSEIBŐL, 1919–1927

(Cikkek, interjúk, beszédek)

Szerk. Fazekas Csaba

Bíbor, Miskolc 2019. 415 oldal

Prohászka Ottokár a 20. századi magyar katolicizmus kiemelkedő, hatásában is rendkívüli személyisége. A keresztényszocialista eszmét a hazai viszonyokra adaptáló egyházfit 1914 előtt elsősorban a vallási és egyházi megújulás, a katolikus társadalomszervezés, a katolikus sajtó és a „szociális kérdés” problémái foglalkoztatták, de aktívan részt vett az egyházpolitikai törvények vitáiban és a Katolikus

Néppárt megalapítása körüli munkában is. Ezméinek az 1890-es évektől egyre nagyobb nyilvánosság előtt, számos fórumon adott hangot, nagy hatást téve olvasóira és hallgatóságára egyaránt. Rendszeres szónoka volt az 1900 óta évente megrendezésre kerülő országos katolikus nagygyűléseknek, de mint számos katolikus társadalmi szervezet (tisztelőbeli) elnöke, ezek közgyűlésein és rendezvényein is gyakori felszólaló volt. Írásait a maga szerkesztette lapokon túl (*Magyar Sion, Esztergom*) számos kiadványban és periodikában közölte. Püspökké szentelését (1905) követően véleményét a pozíciójával járó tekintély is nyomatékosította. Az 1919 utáni években közéleti aktivitása tovább erősödött, és szinte minden aktuális korkérdésben állást foglalt. A jelen kötetben közreadott 150 hosszabb-rövidebb írás a forradalmak bukását követően kiépülő „keresztény–nemzeti kurzus” egyik emblematikus, programadó alakjává váló püspök megnyilatkozásaiból válogat.

Prohászka életművének első, terjedelmes kiadása és referenciapontja Schütz Antal piarista szerzetes 25 kötetből álló munkája volt. A gyűjtemény azonban – amint arra a témával foglalkozó kutatók már viszonylag korán rámutattak – korántsem volt teljes. Az 1990-es rendszerváltást megelőzően ugyan jelent meg néhány további kötet a témában, és elkészült Prohászka naplójegyzeteinek válogatott kiadása is, de ezek jellemzően szintén Schütz munkájára támaszkodtak, gyakran annak szemelvényei voltak. Az 1990 utáni időszakban megélnékülő érdeklődés nemcsak a püspök működéséhez kötődő kutatások, a róla szóló tanulmányok számának növekedését hozta, hanem a forráskiadás is megélnékülte vele kapcsolatban. Lelkiségi írásainak kiadása mellett újra megjelentek (immár teljes egészében összeállított) naplójegyzetei, kiadták parlamenti beszédeit és költeményeit is. Az önálló kötetek mellett számos egyedi forrásközlésre is sor került, elsősorban a Prohászka-életút vitatott kérdéseinek megvilágítására, a püspök széles szellemi horizontjának bemutatására.

Fazekas Csaba forráskiadványa nem közli újra a Schütz-féle összeállításban már megjelent szövegeket, kivéve, ha az általa talált változat a korábban ismerttől eltérő (például a 84. dokumentum). Összegyűjti viszont a legkülönbözőbb kiadványokban elszórtan megjelent dokumentumokat, biztosítva a források együttes áttekinthetőségét. Mellőzi a sajtóban megjelent rövid, néhány mondatos utalásokat, szépirodalmi eszmefuttatásokat, vallási elmélkedéseket és prédikációkat, bár a szerkesztő maga is elismeri, hogy utóbbiak esetében nehéz a műfaji elhatárolás. A hatalmas anyag áttekintésével járó munka így is nagyon kiterjedt forrásbázist mozgat, az országos lapoktól a vidéki sajtón át a helyi és egyesületi kiadványokig.

A kötet Prohászka publicisztikai írásait, a vele készült interjúkat és az általa elmondott beszédek – elsősorban a sajtóban megjelent – szövegeit tartalmazza. A cikkek (35 darab) az interjúkban (34 darab) olvasható gondolatok kontrolljára is alkalmasak. A válogatás legnagyobb részét beszédek (81 darab) teszik ki, és ez a forrástípus vet föl leginkább kritikai szempontokat. A hangrögzítés megjelenése előtt elhangzott, általában újságírók által gyorsírással lejegyzett és a közlés előtt megszerkesztett szövegek pontos rekonstruálása ugyanis nagy kihívást jelent. A szerkesztő aprólékos munkát végzett, amikor az egyes szövegek fellelhető szövegváltozatait összevetette, egymással kiegészítette úgy, hogy a különböző változatokat tipográfiaileg is elkülönítette egymástól. Ha az eredetileg elhangzott mondatok pontos rekonstruálására nem is teljesen, de a gondolatmenet és az érvkészlet minél közelebbi visszaadására alkalmas lehet ez a módszer. A sok hasonló tartalmú szöveg egymás melletti szerepeltetése pedig Prohászka vándormotívumait, beszédpaneleit is felfedi.

A szerkesztő a forrásokhoz minden esetben jól használható, rövid felvezető szövegeket készített, melyekben a történeti helyzet ismertetése mellett törekedett a keletkezés körülményeinek érzékeltetésére is. A szövegek értelmezéséhez bőséges jegyzetapparátus készült, melyben az érintett személyek, intézmények, konkrét események kifejtése mellett a dokumentumok közötti kereszthivatkozások is megtalálhatók. A kötet végén a fontosabb egyesületek és politikai pártok ismertetése, valamint egy alapos bibliográfia található.

E válogatás kifejezett célja a „politikus–közszerelő” Prohászka bemutatása a Horthy-korszakban, eddig kevésbé ismert szövegek segítségével. A szűk metszet az életút kiterjedtségére

tekintettel érthető, amennyiben az olvasó ismeri a kontextust. Az életmű egysége, a gondolati folytonosság és – a krízishelyzetek által kiváltott – megszakítottság, a hangsúlyok áthelyeződésének érzékeltetése azonban fölveti, a bemutatott korszakban kifejtett gondolatok előzményeire is tekintettel, egy rövid Prohászka-életrajz szerepeltetésének hasznát a kötet elején. Abban lehetne ugyanis reflektálni a kortárs egyháziak gondolatvilágával való kapcsolódási pontokra és különbözőségekre, az 1918–1919-es összeomlás következményeire és korabeli recepciójára. A kötetben közölt szövegek „helyiértékének” megállapításában nagy segítséget jelenthetett volna egy ilyen, az összetett személyiségű „közszerplő” teljesebb képét biztosító áttekintés.

A kötetet indító első dokumentum Prohászkanak a Keresztény Szociális és Gazdasági Párt székesfehérvári szervezete megalakulásakor megfogalmazott, 1919. szeptemberi gondolatait foglalja össze, melyben az egy hónappal korábban véget ért Tanácsköztársaság eseményeire is reflektált. A háború végi összeomlás és a proletárdiktatúra okainak keresése kapcsán a következő évek megnyilatkozásaiban is gyakran ismétlődő gondolata az idegen, elsősorban zsidó szellemiség térnyerésének kiemelése, melyet Prohászka a keresztények ellankadásásával párhuzamban értelméz. Ahogyan már a korábbi időszakban is, Prohászka célja a mozgósítás, a keresztény–nemzeti ébredés útjának kijelölése volt ezekkel a szövegekkel. A kortárs diskurzust meghatározó alpnarratívákhoz hasonlóan a századforduló viszonyait hanyatlástörténetként értékelte, melynek hátterében az „idegen elemek aknamunkáját” látta.

A beszéd tartalma nem igényel különösebb kommentárt, megjegyzés (a fent jelzett hiányérzet miatt) a forráskiadvány szelekciós elveihez kívánczik: ebből az időszakból ugyanis könnyen található olyan Prohászka-szöveg is, mely a megbékélés, a társadalmi béke megteremtésének szándékával íródott. Elég csak a püspök által 1919. augusztus közepén megfogalmazott körlevélre gondolni, melynek elveit a püspöki kar is magáévá tette. Bár kétségtelen, hogy a politikus közszerplő működési terepének meghatározása – különösen az egyházi funkcióval is rendelkezők esetében – képlékeny, és így egyes szférák forrásainak (például a püspöki körleveleknek) a figyelembevétel is fölveti kérdéseket. A közölt szöveg azonban – ahogy a kötet egésze is – az összképet mindenképpen árnyalja.

A püspök zsidókérdésben tett megnyilatkozásai ismertek a korszakkal foglalkozó kutatók körében. A kérdésről a kötet megjelenését követően kisebb vita is kibontakozott az *Egyháztörténeti Szemle* (2020/1.) hasábjain, ezért röviden erre is reflektálunk. A *numerus clausus* felvetése 1918-ban egyenesen Prohászktól származott, és a püspök ezzel kapcsolatos álláspontja később sem változott, melyet a kötetben szerepeltetett számos szöveg, interjú is igazol (például a 77. és 97. dokumentum). Az antiszemita beszédmód széles körben jellemezte a Horthy-korszak egyházi társadalmát (is) a nagy korkérdésekre, krízishelyzetekre adott magyarázatok fontos elemeként. Ehhez az érvkészlethez a muníciót, a visszatérően használt nyelvi paneleket sokszor a meghatározó egyházi közszerplők, így például Prohászka Ottokár és Bangha Béla megnyilatkozásai kínálhatták. De az alulnézeti perspektívát bemutató forrásokból, így a plébániai historia domusokból arra is hozható jócskán példa, hogy az országosan ismert véleményformálók – önmagukban is erős, az összeesküvés-elméletektől sem távol álló – megfogalmazásai már a tompítás, az alsópap-ság körében tapasztalható feszültségek mérséklésének szándékával születhettek. Míg az említett Bangha Béla elsősorban az ideológiai harcban igyekezett mozgósítani, Prohászka Ottokár megnyilatkozásai alapvetően ekkor is megmaradtak a „szociális kérdés” problémáinak tárgyalásánál. A zsidóságot elmarasztaló állásfoglalásai elsősorban az 1890-es években és az 1918–1921 közötti időszakban voltak igazán élesek, a kettő között ezek mérséklődése volt érzékelhető. Ezekben az időszakokban – a krízishelyzetekben szerzett benyomásoktól felerősítve – a magyar társadalom számos bajáért, a társadalmi feszültségekért a „zsidó üzleti szellemet” tette felelőssé. Ez később sem szűnt meg, de – a konszolidációs évekkel párhuzamosan – valamivel hátrébb szorult, és jobban előtérbe került a társadalmi problémák okainak keresése (válások és öngyilkosságok magas

száma, az erős keresztény középosztály hiánya stb.) kapcsán a „keresztény magyar társadalom” önkritikus, a problémákat el nem kendőző szemlélete, az ébresztés és a mozgósítás gondolata, amelyre a kötetben közölt dokumentumok szintén számos példát szolgáltatnak.

A kötet szövegeiből az is kiviláglik, hogy Prohászka – mint a legtöbb kiváló szónok – a hallgatóság összetételétől függően változtatta megfogalmazásainak erősségét, válogatta meg retorikai eszközeit. Például az 1921 augusztusában a frankfurti katolikus nagygyűlésen elmondott beszéde (54. dokumentum) sokkal visszafogottabb volt, mint a néhány hónappal későbbi, az Ébredő Magyarok Egyesülete Vigadó-beli kultürestjén tartott felszólalása (55. dokumentum). Ennek ellenére mondanivalójának lényegéhez konzekvens maradt. A téma komplexitását viszont jól illusztrálja, hogy az Ébredő Magyarok Egyesülete ceglédi nagygyűlésén 1922 novemberében, mintegy 8–10 ezer ember előtt a püspök például a következőket mondta: „Egy rettenetes idegenség vesz minket körül, egy rettenetes, rémületes, rémséges hatalom. (Felkiáltások: A zsidók!) Igen, az, ami a ti szívetekben visszhangzik felém, érzitek azt ti mindnyájan jól. De én mindig azt akarom, hogy a bajt gyökerénél fogjuk meg. A zsidók nem találták ki a kereszténység gyalázását, azt mások találták ki, a zsidók nem találták ki a materializmust, azt mások találták ki. Nem a zsidók találták ki a felséges tanok megvetését, azt mások, keresztények találták ki. Rá kell mutatnom a bajnak gyökerére és azt kell mondanom, ha a zsidót üititek, üssétek először azokat, akik ezt a gyökeret belétek akarták táplálni. Üssétek először azokat, akik kitalálták a keresztények gyalázását.” (74. dokumentum 205.)

Prohászka saját antiszemitizmusát sokszor igyekezett cáfolni és a társadalmi összetartozást hangsúlyozni, rendkívül erős megfogalmazásai azonban kétségkívül alkalmasak voltak szélsőjobboldali, radikális politikai felhasználásra is. Ezt talán megkönnyítette az a problematikus helyzet is, melyet a társadalmi program és a teológiai nyelvezet egymásba csúsztatása idézett elő. Amint azt Gárdonyi Máté találóan megfogalmazta *Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében* című írásában (In: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. Molnár Judit. Bp. 2005. 204.), a szociális feszültségeket Prohászka is a „kereszténység” és a „zsidóság” antagonisztikus ellentétével magyarázta, a „zsidó” szót a vallási összefüggésből kiragadva használta, és a „keresztény” szónak is más jelentést adott, ami a korabeli katolikus teológia egyházképének eltorzításával is együtt járt. Prohászka kapcsán semmiképpen nem kerülhető meg, hogy közszereplésain megfogalmazott gondolatai a magyar társadalom – elsősorban a rá figyelő katolikusok – lelkiismeretének elaltatásával jártak, személye pedig legitimálta az említett beszédmódot.

A kötet azonban nem csak a fent tárgyalt téma differenciáltabb megértéséhez járulhat hozzá, mivel a közölt szövegek jellegüket és tartalmukat tekintve nagyon sokfélék. A nagyobb ívű, komplex társadalomképről árulkodó írások, beszédek és hosszabb interjúk, a konkrét témákra (például a nők helyzete, az egyke-kérdés, a színház, a válás és öngyilkosság) reflektáló szövegek, az ünnepi felszólalások és a napi politika eseményeire reagálók is számos kérdésben feltárják Prohászka világnézetét. A magyar társadalom megújítása, a gyermek- és családvédelem, a fiatalság nevelése, a nép-felvilágosítás, a sajtó szerepe, a munkáskérdés és a szociális munka, az értelmiség feladatai, valamint a magyar kultúra jelene és jövője, a vallási és erkölcsi megújulás kérdései mind olyan témák, melyekről sokat, igényes elméleti megalapozással beszélt. Kár, hogy ezek mai meglátását a fent említett beszédmód sokszor elhomályosítja.

Összességében a Prohászka Ottokár 1919 és 1927 közötti cikkeiből, interjúiból és beszédeiből készült válogatás jól használható a kutatás és az oktatás számára egyaránt, a kevésbé ismert szövegek közreadásával a kötet hozzájárul a püspök rendkívül kiterjedt szellemi spektrumának bemutatásához, az elméletalkotó és a gyakorlati politikus Prohászka-kép árnyalásához.

Csibi Norbert

HETS JÁNOS AURELIÁN OSB NAPLÓJA, 1939–1945

S. a. r., előszó és jegyz. Somorjai Ádám

(A zalaapáti bencés skriptórium kiadványai 1.)

Bencés skriptórium, Zalaapáti 2019. 568 oldal

Sajátos perspektívából láttatja a második világháború éveinek történéseit a Brazíliában szolgáló pannonhalmi bencés, Hets János Aurelián (1913–1985) naplója. Hets 1939-ben, 26 éves korában érkezett Pannonhalmáról São Paulóba társával, Jordán Emillel, hogy segédlelkészként segítsék három évig a Brazíliában élő katolikus magyarok pár évvel korábban megkezdett pasztorációját. A háború, majd az azt követő helyzet végül nem tette lehetővé hazatérésüket. Hets naplójának kezdete a kiutazás időszakára, zárása a második világháború európai harcait követő időre esik, amikor téves híradás nyomán arról értesült, hogy a pannonhalmi apátság is elpusztult. Ekkor felhagyott az írással.

A napló legalább annyit elárul írójáról, mint a feljegyzett eseményekről. Feltűnő, hogy ahogy múlik az idő, úgy nő a naplóírára szánt idő és terjedelem. A kiérkezését követő öt hónapban, 1939 végéig összesen csak 23 oldalt írt, de 1940-re is csak 21 oldal jut, ami a következő évben mindössze két lappal több. Hets 1942-ben lendült bele az írásba. Ebben az évben feljegyzéseinek terjedelme 68 oldal, majd 1943-ban eléri a 100 oldalt, 1944-ben 160, végül 1945 első félévében 116 oldal volt. Hets művében egyértelműen keveredik az elmúlt napok dokumentálásának szándéka és az a lelki igény, hogy szerzője mintegy „kiírja” magából az átélt feszültségeket, aggodalmakat, a környezetével szemben támadó ambivalens érzéseket. Általában nem nyílt módja arra, hogy naplóját naponta vezesse, ehelyett heti, tíznapi rendszerességgel készített nagyobb lélegzetvételű összefoglalókat. A napló jelentős részét olyan, a jelenből már rekonstruálhatatlan helyzetek, személyek és találkozások teszik ki, amelyek megörökítése inkább csak annak a fáradhatatlan tevékenykedésnek a lenyomata, amellyel Hets papi hivatásának élt, de amelyek önálló történetté nem állnak össze. „Ez az én monasztikus életem. Szaladni s ezer felé járni” – konstatálja öt év tapasztalatai birtokában (451.).

Bizonyos, hogy Hets magának írta naplóját. A témák közötti gyors váltások, az olvasmányélményeiből átemelt sok vendégszöveg – amellet, hogy akár oldalakon át irodalmi szintű élménybeszámolókat, tünődéseket olvashatunk a világ folyásáról – összességében nem eredményezett olyan alaptextust, amelyet külső szem elé kívánt volna tárni. Többször is hangot ad azonban annak, hogy mennyire hiányzik neki a könyvekkel való foglalatosság, a történelmi kutatómunka és a tanítás. („Írás közben veszem észre: mintha cédularendszerrel dolgoznék.” 492.) Naplóját ezért egy olyan zugnak tekinthetjük, ahová visszavonulhatott napi teendőiből, és rejtetten e másik hivatásának élhetett. Furcsamód viszont csak nyomokban találunk olyan részeket, amelyek a szerzetes lelki életének, Istennel való kapcsolatának volnának tükröi (ennél még álmairól is többet tudunk meg). Hets személyisége mégis átüt a lapokon. Egy, a világra nyitott, gyakorlati észjárású, nagy munkabírási, a tanulásra fogékony, éles szemű és kritikus, rendszerező és nagy összefüggésekben gondolkodó, hívei által tisztelt és szeretett, rendjéhez és hazájához hűséges, a történelmi időre érzékeny pap alakja bontakozik ki előttünk. Emellett a latin szentenciákkal teleszórt szöveg Hets Aurelián hatalmas klasszikus műveltségéről is tanúskodik.

Hets naplója több síkon is elsőrangú történelmi forrás. Egyrészt egy pap szemüvegén át nézve rekonstruálható belőle a brazíliai magyar diaszpóra élete: az elsőgenerációs földfoglalók küzdelmes mindennapjai, az itthonról a brazil nagyvárosi milióbe exportált, itt teljes anakronizmusként ható rendies megkülönböztetések és a keresztény–zsidó törésvonalak transzformációi. A kereszteléstől a temetésig tárul elénk az emberi élet összes stációja, a misézés, a pasztoráció, az örökös úton levés az ehhez sem infrastrukturálisan, sem éghajlatát tekintve

nem kedvező környezetben. A kötet a bencés rendtörténethez is fontos adalékokkal szolgál. Illúziók nélküli kép bontakozik ki az előjárója, Szelecz Arnold árnyékában az engedelmesség erényét és a papi szolgálatot valódi hivatásként gyakorló segédlelkész mindennapjairól.

Ezek az évek Brazíliában a brazil nemzetépítés első nagy korszakát is jelentik, amikor az államilag szervezett nemzeti türelmetlenség adott keretet a latin olvasztótégely működésének. A magyarok ráadásul hamarosan a tengelyhatalmak helyi képviselőinek szerepében találták magukat (a brazil külügy például kémeknek tekintette őket – 154.), minimálisra szorított nyelvi és kulturális jogokkal. A napló eközben számos helyen részletes hírt ad São Paulo amerikai tempójú növekedéséről, a bőség és a háborús hiánygazdaság együttes jelenlétéről, a katolikus és a szekularizált Brazília birkózásáról, a focisták pogány kultuszba illő istenítéséről s általában a brazil mentalitásról és munkaerőlcstről. A napló külön értéke az úgynevezett interiori, azaz a tengerparttól beljebb eső, szárazföldi magyar kolóniák, bennük a családok életének bemutatása. Bár körükben sikeres – s brazillá lett – self made man-ek is akadnak, ritkán hőstörténetek ezek a pillanatképek, sokkal inkább a gyökértelesség, a szabadosság, a családi és szociális dezintegráció híradásai. Hets részletesen ismerteti papi-missziós körútjait, amelyeken felkereste a São Paulo körül hozzávetőleg 20–100 kilométer sugarú körben található telepeket (Itarare, Árpádfalva, Szentistvánfalva, Santa Theresinha, Pirituba, Buri, Ipojuca, Itapeva, Itapetininga, Pompeia stb.).

A hazai történetész olvasó számára talán mégis az a legérdekesebb, ahogy a hazájától távol került bencés a helyi és a világlapokat olvasva szisztematikusan feljegyzí a háború eseményeit, kommentálja a nemzetközi politika nagyjainak megnyilatkozásait, és eközben olyan prognózisokat tesz, amelyek jól ismert és kikristályosodott összefüggéseket más szemszögből világítanak meg. Rendszeres olvasója volt a politikai sajtónak (*Folha da Noite, Reader's Digest, The Universe, Contemporary Review, The Observer, Time, The Times, The Tablet, Newsweek, Gazeta, Herald Tribune, The Economist, Legionario, Post-Times, Sunday Express, Jornal de São Paulo* stb.). A nemzetközi hírek általában 1–2 nap átfutással láttak napvilágot Brazíliában. Hets pozíciója földrajzilag is különleges: a déli félteke harcoktól izolált nagyvárosából egyforma rálátással bírt a Csendes-óceánon és Délkelet-Ázsiában zajló japán terjeszkedésre és az európai, illetve az észak-afrikai frontok harcaira. Amennyiben úgy tesszük fel a kérdést, hogy a háború éveiben a magyar közvélemény milyen információkkal és jövőscenáriókkal rendelkezhetett, akkor nem lehet vitás, hogy Hets, mondhatni, tudományos alaposágú geopolitikai következtetéseit nemcsak igazolta az idő, de feltehető az a kérdés is, vajon a hazai kortársak közül ki volt képes vele egy időben hasonló pontosságú foratókönyvek felvázolására? Koselleck nyomán úgy is feltehetjük a kérdést, hogy Hets az őt körülvevő tapasztalati térben dekódolható információkat milyen várakozási horizonton szötte tovább? Ő maga is tisztában volt ez irányú érzékenységgel, egy helyütt meg is jegyzi, hogy „[ö]rül az ember, ha egy ítélete később bebizonyosodik. Összehasonlítva sokukkal, jobban tudok olvasni a sorok közt” (145.). Meglepő ugyan, hogy a háborúra történő első reflexió csak 1941. június 16-áról kelteződik, amikor Horvátországnak a háromhatalmi egyezményhez történő csatlakozásáról ad hírt (75.), de ettől kezdve, a Szovjetunióval beállt hadiállapotot követően érdeklődésében mind nagyobb teret kap a harcok kimenetele s ekként Magyarország sorsa. Igyekszik minden információt begyűjteni, az olvasó szinte látja maga előtt, ahogy egy térkép fölé hajolva esténként megpróbálja fogni a budapesti vagy a berlini rádiót, hogy a rádióhíreket ütköztethesse a sajtóban olvasottakkal. Több helyütt is iróniával szól a magyar rádió semmitmondó híreiről, de ugyanígy éles szemmel veszi észre a helyi lapok híreinek ellentmondásait is.

Az alábbiakban a hazai szemszögből releváns megfigyelései közül emelnék ki néhányat (figyelemfelkeltési szándékkal). A katyíni tragédiáról ekként emlékezik meg: „az egyik itteni újság főcímében azt olvastam, hogy a németek igen sok lengyelt végeztek ki Szmolenszkhez közel. Annyi biztos, hogy rengeteg (félmillió), orosz fogságba jutott lengyelről nem tudnak [...] ez azt látszik bizonyítani, hogy az oroszok még mindig nem adták fel könnyen gyilkoló módszerüket.” (1943. április 19. – 185.) A teheráni konferencia előestéjét jelentő kairói tanácskozást (1943. november

22.) 1943. december 2-ai bejegyzésében így kommentálja: „Churchill, Roosevelt és a kínai elnök öt napig titokban Kairóban tanácskoztak, úgy látszik, most Iránba mentek, hogy közössé tett kérésüket az atyamester, Sztálin elé terjesszék. Ha most összeülnek, világos lesz, hogy Sztálin mennyire a kezében tartja valamennyit, ha pedig nem megy velük találkozni, akkor az tűnik ki, mennyire megveti őket. És mind a két alternatíva igaz” (238.). Ezt követően 1943. december 14-én ad hírt az előtte már kirajzolódó új kelet-európai status quóról: „Beneš Moszkvában kieszközölte a múlt héten egy 20 évre szóló cseh–orosz egyezményt. Biztos, hogy ez a nagy barátság sem Magyarországnak, sem pedig Lengyelországnak nem válik javára. [Beneš] a múlt heti útjával pedig azt hozta nyilvánosságra, hogy Közép-Európa sorsát Moszkvában intézik. Roosevelt, Churchill ezt vitték ajándékba Teheránba Sztálinnak, s aki most az ajándékból kapni akar, annak Moszkvában kell kilincselnie.” (241.) Közben éles karakterrajzokat vázol a világpolitika formálóiáról, oly stílusban és bennfentes tartalmakkal, ahogy az nyugállományú diplomaták visszaemlékezéseiben megszokott. 1944 január közepén így ír: „A világpolitikában erősödik az orosz térfoglalás. [...] Az oroszok nyilatkoztak is: maguknak követelik az 1939-ben megszállott lengyelországi részt. Természetes ekkor övék lesz Litvánia, a balti államok, Besszarábia, sőt Magyarország egy része is. És a szövetségesek mindegyike hajlandók.” (249.) Azután február 22-én mindezt tovább gondolja: „Sztálin (általólag) kijelentette, hogy Oroszország nem akar területi gyarapodást más népek kárára. De azt még nem jelentette ki, hogy lemond a többi ország bolsevizálásáról.” (255.) A varsói felkelés alatt megnyilvánuló szovjet passzivitás is szemet szúrt neki: „Ezek a lengyelek mindig elhibázzák. Vagy az oroszok szándékosan késnek?” (1944. augusztus 23. – 336.) Hogy aztán a megvilágosodás erejével vesse papírra az év utolsó napjaiban: „Churchill utolsó moszkvai útja (október) óta nem kétséges, hogy földközi tengeri szabad kézért odaadta Lengyelországot és a felső Balkánt Oroszországnak. [...] Így függ össze a görög és a lengyel ügy.” (1944. december 28. – 401.) A kollektív bűnösség elvéhez és a németek kitelepítésének konszenzusosan Potsdamhoz társított tervéhez is van füle, amikor Churchill nyomán már 1944. december 16-án hírt ad a németek kitelepítéséről: a nyugatra tolt Lengyelországból „a németeket majd »kiűzik« a megmaradt Németország területére. [...] lesz hely számukra, mert már úgyis meghalt hat-hét millió német, és még meghal a végső tavaszi és nyári harcok alatt ugyanennyi. Szinte azt mondja: majd én csinálom helyet a kiűzötteknek. Ez a keresztény beszéd!” (394.) 1945 januárjában már felsejlenek előtte a majdani hidegháború körvonalai is: „a szövetségesek között még talán soha nem merült fel annyira az ellentét, mint most.” (1945. január 27. – 432.) S ugyan vitathatatlan, hogy a háború utáni világtrend nyertese az Amerikai Egyesült Államok, Hets azt is látja, hogy „lévén az új korok rövidebbek, ezt hamar egy másik kör váltja fel: Idade Asiatica [ázsiai korszak].” (1945. május 17. – 492.)

Talán a felvillantott részek is elegendők ahhoz, hogy igazolják a napló unikális voltát. A naplóból az is kiderül, hogy Hets szenvedélyesen fényképezett, s gyakran mások is felkérték, hogy megörökítse őket. Kérdés, vajon fényképhagyatéka fennmaradt-e? Digitalizálva ismét csak a brazil hétköznapi és a bencés rendtörténet becses kincseként tekinthetnénk ez irányú munkásságára. A kötetet nemcsak személy- és helynévmutató zárja, de a naplóban említett könyvek, folyóiratok, napilapok listája is szerepel, jelezve, hogy Hets Aurelián az idejét kitöltő papi teendői mellett milyen széles merítésben igyekezett művelődni, tájékozódni. A szerkesztő Somorjai Ádámnak bizonyára más, kiadásra érdemes, értékes munkák is lapulnak a tarsolyában, ha Hets naplójának megjelentetése alkalmával egyúttal új sorozatot is indított *A zalaapáti bencés skriptórium kiadványai* címmel. Nagy várakozással tekintünk a sorozat további kötetei elé!

Horváth Gergely Krisztián

Berekméri Árpád Róbert – Nemes Gyula
„BECSÜLETTEL VISELJE!”

Maros-Torda vármegye vitézeinek albuma (1940–1944)

Lector, Marosvásárhely 2020. 140. oldal

Többéves kutatómunka után jelent meg a kötet, amelynek műfaja nehezen meghatározható. Noha a címében szerepel az album megnevezés, a bő illusztrációs anyag ellenére mégsem neveznénk klasszikus értelemben vett képes könyvnek, ugyanakkor a vitézi rend Maros-Torda megyei monográfiájának sem. Leginkább egy alapos bevezetővel és illusztrációs anyaggal ellátott adattárnak minősíthetjük. Ez azonban semmit nem von le értékéből. A forrásadottságok figyelembevételével bátran kijelenthetjük, hogy a szerzőpárosnak – az adattár összeállításával – rendkívüli teljesítménye, hogy összegyűjtötte a teljesen szétzilálódott forrásbázist. Ha tekintetbe vesszük, hogy korábban senki nem próbálkozott a Vitézi Szék történetének vármegyei szintű feldolgozásával, a vállalkozást úttörő munkának nevezhetjük.

A könyv témája Berekméri Árpád Róbert eddigi kutatásaiból adódik, aki hadtörténészként a Horthy-korszak honvédségét, annak katonai elitjét kutatja, ugyancsak helyi szinten. Annak ellenére, hogy a korszak kutatása napjainkban a reneszánszát éli, a Vitézi Szék vizsgálata elhanyagolt területnek számít. Az átlagolvasó számára érthető módon maga az intézmény mibenléte is fejtörést okozhat, mivel pontos körülhatárolása nem egyszerű feladat. Az ellentmondást fokozza, hogy a Vitézi Rend utóbb betiltott szervezet volt, a vitézi címet ma sem lehet használni. Ennek ellenére napjainkban is több ilyen nevű társadalmi szervezet létezik, és újabban ismét vitézi avatásokat rendeznek. Információink szerint a határon túl hivatalosan nem élesztették újjá a szervezetet, azonban több határon túl élő személyt is vitézzé avattak.

A Vitézi Rendet hivatalosan 1920-ban alapították. Célja a rendszer társadalmi alapjának megszilárdítása volt egy országos hálózat létrehozása révén, amelynek tagjai Horthy Miklós kormányzó feltétlen hívei és „bármilyen” célra, akár fegyveres akcióra is felhasználhatók. Emellett a Habsburg restaurációtól való félelem is motiválhatta a létrehozókat. 1921 folyamán IV. Károly kétszer is megkísérelte a visszatérést, aminek megakadályozására alkalmasnak vélhetek egy ilyen szervezetet. A rendbe való belépés együtt járt a vitéz cím odaítélésével, ami ugyancsak fontos szempont lehetett a kormányzó számára, mivel református vallásából adódóan nem gyakorolhatta a főkegyúri jogot, nem adományozhatott nemesi címeket.

A cím odaítélésének alapja az első világháborúban szerzett kitüntetés volt. Pontosan szabályozták, hogy milyen kitüntetés megléte lehetett az előfeltétel, emellett a tagság különböző társadalmi és gazdasági előnyökkel is járt. A legnagyobb vonzerőt a vitézi telek jelentette. A nemesi cím odaítéléséhez hasonlóan a vitézi cím is birtokadománnyal járt, ami általában 15 hold földet jelentett. A korszakban ez egy nagyobb létszámú családnak is biztos megélhetést jelenthetett. A különböző földreformok tapasztalatából okulva a telket nem lehetett felosztani, viszont örökölhető volt a címmel együtt. Így biztosították a szervezet tagjainak feltétlen hűségét.

A Vitézi Rendet hivatalosan rendnek kell minősíteni, azonban közelebb járunk a valósághoz, ha egy konzervatív eszméket is valló, szélsőjobbaldali társadalmi szervezetként határozzuk meg. Azt ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy e jelzők egészen más értelmezésben voltak használatosak a korszakban, mint napjainkban. Napjaink mércéjével az 1930-as évek második felétől kezdődően a korszak kormánypártját is szélsőjobbaldalinak tartjuk, ennek megfelelően a korszakban a rend az uralkodó elitet is soraiban tudó, magas társadalmi presztízzsel rendelkező szélsőjobbaldali egyesület volt. Napjainkra kijelenthető, hogy – ideológiai megfontolásoktól sem mentesen – a korszak egyre inkább az emlékezetpolitika sarokpontjává válik, és ennek hatása érződik a szakmai kutatások terén is. 2010-et követően a magyarországi közbeszéd egyre

meghatározóbbá válik a határon túli magyar közösségekben is, azonban más előjellel. Míg Magyarországon elsősorban a Horthy-korszak ellentmondásai, utolsó évei kerültek a közbeszéd homlokterébe, addig a határon túli területeken – s ez alól nem kivétel az erdélyi magyarság sem – a korszak a 'kis magyar világgal' egyenlő, amelyre nosztalgiával emlékeznek az azt meg nem élt generációk is. Emiatt egy hasonló tematikájú könyv fogadtatása is teljesen más Erdélyben, mint Magyarországon. A határokon túl elsősorban az ősrökről történő emlékezés, az áldozatukért hozott emlékállítás kerül előtérbe. Azzal párhuzamosan, hogy a Horthy-korszak az emlékezetpolitikai diskurzusok kedvelt témájává vált, a Vitézi Rend félkatonai jellege került előtérbe, s ennek mentén polarizálódik a szervezet megítélése is. Tény, hogy létrehozásakor számoltak a katonai jelleggel is, azonban tudomásunk szerint a rend tagjai ebben a formában sosem vettek részt semmilyen fegyveres akcióban.

A téma és a könyv értékelésekor fontos megjegyezni, hogy a Vitézi Rend nagy karriert futott be a román történetírásban is. A román szakirodalom egyértelműen a szervezet félkatonai jellegét hangsúlyozza, s a rendet a magyar revíziós politika egyik titkos szervezetének tartja. Nevéhez több atrocitást kötnek, céljának – több más korszakbeli szervezethez hasonlóan – az észak-erdélyi román lakosság fizikai megsemmisítését tartják.

A kötet két nagy részre tagolható: a bevezető tanulmányokra, valamint az adattárra. Ezt egészíti ki egy alapos képmelléklet, helységnévtár, valamint román és angol nyelvű rezümé. A kötet két bevezető tanulmányt tartalmaz: egy, a Vitézi Rendről szóló összefoglalót (szerzője Nemes Gyula), illetve egy, a Maros-Torda vármegyei vitézi szék 1940–1944 közötti történetét bemutató tanulmányt (szerzője Berekméri Árpád Róbert). Az 1940-es területvisszacsatolást követően Észak-Erdélyben is kiépült a Vitézi Rend, szerepe azonban sok tekintetben különbözött az anyaországban betöltöttől. Az 1940-es évek elejére a Vitéz Rend katonai jellege már háttérbe szorult, így a visszacsatolt területeken elsősorban a szervezet társadalmi jellege került előtérbe. A cím tulajdonosaiban növelte a nemzethez és államhoz való kötődést, illetve egyféle kárpótlásként élték meg a kisebbségi korszak vélt vagy valós szenvedéseiért.

A kötet kétharmadát kitevő adattár összeállítása önmagában hatalmas munkát jelentett, figyelembe véve, hogy a rend levéltári anyaga teljesen szétszóródott. Így a kiindulási alapot a korszak sajtójában leközölt vitézi avatások névsora, valamint a nevek mellett szereplő településnév jelentette. A szerzők ezt követően a hálóbdamódszer segítségével térképezték fel a még élő tagokat, hozzátartozókat, s gyűjtötték be tőlük egyenként az adatokat, a még meglévő tárgyi emlékeket. Így a kutatómunka végére összeállt a rend helyi történetére vonatkozó komoly digitális dokumentumgyűjtemény, amely fontos adalék lehet további, helytörténeti jellegű kutatásokhoz. A képmelléklet, a szövegben használt fotók száma meglepően nagy, s ezeket sikerült is jó minőségben reprodukálni. Az előtanulmány egyben arra is jó példa, hogy hogyan lehet kevés és szórványos írott forrásból jó és alapos szöveget írni. Hiányként róható fel, hogy a szerzők nem nézték át a vármegyei levéltár iratanyagát. Az iratanyag nagyon töredékes formában maradt fenn, így feltehetőleg csak pár szálás irat került volna elő a rendről, de ilyen forrásadottságok mellett adott esetben az is fontos kiegészítésekkel szolgálhatott volna.

A könyv egyik nagy újdonsága, hogy bebizonyítja: a Vitézi Rend – legalábbis a visszacsatolt területeken – telekadományozások nélkül is működött és népszerű volt a magyar lakosság körében. Az eddigi kutatásokban a telek fontosságát hangsúlyozták, ezt tartották az egész szervezet alapjának és legfőbb működtetőjének. A könyv szerint Maros-Torda megyében 1944-ig egyetlen telekadományozásra sem került sor, ám meglátásunk szerint ennek a megállapításnak az oka a forráshiány, mivel más megyékben a Rend nagyobb földmennyiséget kapott, és a IV. zsidótörvény az 5–100 hold közötti „zsidóbirtokokat” vitézi telkek létrehozására rendelte ki. Ennek kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy a szerzők csupán tényszerűen közlik a telekadományok meglétét, és nem térnek ki arra, hogy az nagymértékben lehetett zsidónak minősítettektől vagy a nemzeti-

ségi egyháztól, illetve nemzetiségi egyéntől elvett föld is. Ennek nyomatékositása azért lett volna fontos, mert 1940-et követően az észak-erdélyi társadalomban a telekadományozás folyamata másképp csapódott le, mint a trianoni területeken. Az a tény ugyanis, hogy a magyar állam egy általa hátrányosan megkülönböztetett – „zsidó” vagy nemzetiségi – csoporttól a magántulajdon figyelmen kívül hagyásával földet sajátít ki és egy általa favorizált csoportnak juttat, a folyamatot összevethetővé teszi az 1921-es román földreformmal, az ennek nyomán meginduló telepítésekkel. Amellett, hogy a telekadományozások újabb társadalmi feszültségek forrásává váltak, a jelenség a magyar állam helyi birtokpolitikájának alapját, a román földreform felülvizsgálatának ideológiáját kérdőjelezi meg. Ezt ugyanis azzal indokolták, hogy a román földreform célja nem a társadalmi szükséglet kielégítése, hanem bizonyos csoportok favorizálása volt. Mindez így együtt rávilágít arra, hogy a birtokpolitika minden korszakban a nemzetállam-építés egyik hatékony eszköze a saját etnikai csoport favorizálása érdekében.

A Vitézi Rendnek a visszacsatolt területeken játszott társadalmi szerepét illetően fontos adalékokkal szolgál a kötet, hangsúlyozva a cím megszerzésével együtt járó társadalmi rangemelkedést, a telek nélkül is járó gazdasági előnyöket, például az állatjuttatást vagy az eszközbeszerzést. Ugyancsak a könyv újdonságai közé tartozik, hogy kimutatja, a címet második világháborús érdemekért is meg lehetett kapni, és ezt a szerzők konkrét esetekkel bizonyítják is. A munka ugyanakkor inkább a rend társadalmi szervezeti jellegét hangsúlyozza, s elhanyagolja a félkatonai vonatkozásokat. A szerzők tényszerűen említést tesznek a vitézekről elvárt ügynevezett nemzetvédelmi szolgálatról, de megelégszenek azzal, hogy ez csak propagandacélokat szolgált, és nem volt jelentősége. A megállapítás feltehetőleg igaz abban a tekintetben, hogy a hasonló ténykedések nem voltak hatékonyak. Nemzetvédelmi szolgálaton a vitézek azon feladatát értették, hogy figyelemmel kísérik környezetük történéseit, jelzik a hatóságoknak a politikailag megbízhatatlanokat, rémhírterjesztőket, bujtogatókat, akik „különösen” a nemzetiségi lakosság soraiban fordulhattak elő. Minderről jelentést kellett tenniük a csendőri szerveknek. Egy névtelen feljelentés vagy egyéni bosszú – főleg, ha az egy vitéztől származott – elégséges lehetett, hogy a nemzetiségi lakost meghurcolják, internálják vagy akár elrendeljék az országból történő kiutasítását. Ezen megfigyelések nem voltak alaposak, s inkább csak a meglévő személyi konfliktusokat mélyítették, illetve társadalmi feszültségeket generáltak vagy erősítettek fel, a társadalmi feszültségek gerjesztésére, a vitézi címből fakadó tekintéllyel való visszaélésre azonban alkalmasak voltak. Azzal, hogy elmaradt ezen tényezők hangsúlyozása, továbbra is nehéz megérteni, hogy a román történetírásban – és részben a román közvéleményben is – miért annyira negatív az 1940–1944 közötti időszak megítélése, és miért tekintenek a „vitézekre” terrorista csoportosulásként.

Összegezve: a kötetet fontos és jelentős szakmai munkaként tarthatjuk számon, ugyanis hozzájárul a Horthy-korszak, szűkebben a 'kis magyar világ' időszakának jobb megismeréséhez. Árnyaltabb bemutatásához azonban sajnos nem igazán.

Sárándi Tamás

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bálint Csanád az MTA rendes tagja, professor emeritus
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest

Csatári Bence PhD, tudományos kutató
Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest

Csibi Norbert PhD, egyetemi adjunktus
PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Csorba László az MTA doktora, egyetemi tanár
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Erdődy Gábor az MTA doktora, egyetemi tanár
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Hatos Pál PhD, tudományos főmunkatárs
NKE Közép-Európai Kutatóintézet, Budapest

Horváth Gergely Krisztián PhD, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet, Budapest

Kenyeres István PhD, főigazgató
Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Kökényesi Zsolt PhD, tudományos munkatárs
MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest

Sárándi Tamás muzeológus
Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely

Somogyi Szilvia doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs
MTA–ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoport, Budapest

Szabados János PhD, tudományos segédmunkatárs
MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport, Eötvös Loránd Kutatási
Hálózat, Szeged

Szokola László PhD-hallgató
ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Ugry Bálint doktorjelölt, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest

Vörös Boldizsár kandidátus, tudományos főmunkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóintézet Történettudományi Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Csanád Bálint*: On the Theses of „Double Conquest”693
- Szilvia Somogyi*: About the Synodal Activities of the Diocese of Esztergom in the Late Middle Ages and its Synodal Book725
- István Kenyeres*: The Beginnings of the Fiscal-Military State in Europe in the First Half of the Sixteenth Century.....761
- János Szabados*: Transylvania under the Rákóczi from the Perspective of the Activities of a Renegade Interpreter and Spy of Buda, Hans Caspar (1630–1660)783
- Gábor Erdődy*: The Different Paths to Modern Nationhood. The Similarities and Differences between the Hungarian and Belgian Evolution 1825–1848/49 811
- Bence Csatári*: The Fall of Communism in Hungary and the Road Leading to It in the History of the National Office of Production (ORI)..... 843

IN MEMORIAM

- András Gergely (1946–2021) (*László Csorba*)..... 883

BOOK REVIEWS

- Kádár Zsófia*: Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században.
A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok (*Bálint Ugró*)..... 887
- Tomáš Homola*: Na vzostupe moci. Zahraničná politika Mateja Korvína v stredoeurópskom priestore v rokoch 1458–1471 (*László Szokola*).....889
- Nagy János*: Rendi ellenzék és kormánypárt az 1751. évi országgyűlésen (*Zsolt Kökényesi*)891
- Donáth Péter*: Pedagógusok az 1918–1919. évi politikai forgószélben.
Tanítóképzők a forradalmak, az idegen megszállás és az ellenforradalmi számonkérés idején (*Boldizsár Vörös*) 894

<i>Révész Tamás</i> : Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben (<i>Pál Hatos</i>).....	897
Fazekas Csaba (szerk.): Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927 (Cikkek, interjúk, beszédek) (<i>Norbert Csibi</i>).....	900
Somorjai Ádám (s. a. r., előszó és jegyz.): Hets János Aurelián OSB naplója, 1939–1945 (<i>Gergely Krisztián Horváth</i>)	904
<i>Berekméri Árpád Róbert – Nemes Gyula</i> : „Becsülettel viselje!” Maros-Torda vármegye vitézeinek albuma (1940–1944) (<i>Tamás Sárándi</i>).....	907
AUTHORS OF THIS ISSUE	911